

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Cilt X, Sayı : 1-2

Mart-Haziran 1952

G Ö K T Ü R K K A Ğ A N L I Ğ I

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

SİYASİ TARİHİNİN ANA HATLARI (M. s. 552—745)

— İlk "Türk Devleti" kuruluşunun 1400. yıldönümü münasebetiyle —

Prof. Dr. AKDES NİMET KURAT

İlk türk alfabesi ve edebî dilini yaratmak suretiyle türk medeniyetine eşsiz hizmeti olan Gök Türk Kağanlığı M.s.552 de kurulmuştu. 1952 senesi bu "kuruluş"un 1400. yıldönümüdür. Arada geçen 14 asır içinde Türkler, muhtelif isimler altında, Altaylar sahasından başlayarak —Asya, Avrupa ve Afrikada büyük ve küçük birçok devlet kurmuşlar; müsait şartlar zuhur edince medeniyetin inkişafında büyük başarılar göstermişler; türlü din ve kültürlere intisab etmişler; kendi din, dil ve medeniyetlerini başkalarına kabul ettirmişler; bazen de kendileri yabancı unsurlar içinde eriyip gitmişlerdir. Tarihteki türk devletlerinin en büyüğü ve en medenîsi olan Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere, geçmişteki bütün türk devletleri ve kavimleri —ırk, dil, teşkilât ve kültür hususiyetleri bakımından, şu veya bu tarzda Gök Türklere bağıdırlar. Bu bağların derecesi zaman, mesafe ve şartlara göre az veya çok değişmiş, tesirleri azalmış, fakat hiçbir zaman büsbütün kaybolmamıştır. Orhun yazıtları türkçesini fazla zorluk çekmeden anlayabilmemiz bu hususta en bariz bir misal teşkil eder. Tarihte ilk defa "Türk" adını taşımış olan bir devletin kuruluşunun 1400. yıl dönümünün yalnız ihtisas sahibi tarihçileri değil, Türklüğü seven, millî tarih ve kültürüne kıymet veren her aydın Türk'ü ilgilendireceği tabiidir.

I.

“TÜRK” ADININ MENŞEİ. TÜRKLERE AİT
EN ESKİ KAYITLAR

“*Türk*” adının menşei ve manası: Milâddan sonra VI. yüzyıl ortalarından başlayarak, önceleri siyasî ve daha sonraları etnik bir manâ alan Türk adının ilk defa ne zaman ve nerede kullanılmağa başlandığı kat’iyetle tesbit edilemiyor. Kaynakların kıtlığı, ve mevcut kayıtların da karışık olması — bu meselenin hallinde en mühim engeli teşkil ediyor. Türkler kendileri en eski tarihlerine dair yazılı kaynaklar bırakmadıkları için türk tarihinin eski devirlerini ancak Türklerin komşuları ve çok eski yazılı kaynaklara sahip olan Çinliler vasıtasıyla öğrenmek mecburiyetinde kalıyoruz.

M. ö. XVIII. yüzyıla kadar çıkan çin kayıtlarında Çin’in kuzeyine düşen Tik¹ adıyla bir kavim zikrediliyor. Buradaki “Tik” ile “Türk” arasında bir münasebet bulmak isteyenler olmuşsa da —bunun ciddi telâkki edilmesi imkânsız gibi görülüyor. İran efsanelerindeki “turan” ile “türk”ü aynı köke bağlamanın da ne dereceye kadar doğru olduğu kat’iyetle tesbit edilemiyor; maamafih “tur” kökünün “türk” ile herhangi bir şekilde ilgisi olması muhtemeldir. Avesta’nın sanskritçe tercümesinde “Tura” ve “Turuşkah” olarak gösterilen kavim adının Türklerle ait olduğu zannediliyor. Avesta’nın bir kısmını teşkil eden “Bahman Yaşt”ta (II, 49) birçok kavmin adı zikredilirken, “Xuoñ Turk” adı da geçiyor; şayet bu söz doğru okunmuşsa Hindistan’a geçen Hunlara “türk” adı verilmiş olduğu anlaşılıyor; fakat Avesta’nın tercemesi daha sonraki bir zamana ait olduğundan, buradaki etnik kayıt ve izahların daha evvelki devirler için fazla kıymetli olmadığı aşikârdır. Herodot’un eserindeki “Jurkae” (.....IV, 22) ve Pomponius Mella’daki “Turkai” (Mil. sonra I. yüzyılda kaleme alınmıştır) sözlerinde “türk” adını görmek isteyenler olmuşsa da, bu hususta kat’i bir şey söylemek imkânsızdır.

“Türk” adı —telâffuz ettiğimiz şekilde ve anladığımız mânada— ilk defa olarak M. s. VI. yüzyıl ortalarında yazılan çince kaynaklarda görülmektedir². *Tungci*, *Soei-chou (suy-su)*, *Kieou-T’ang chou (Hün T’ang şü)* *T’an şü* adlı me hazlerde, Çin’in kuzey ve batısındaki kavimler anlatılırken, Türk’lerden, çince telâffuzla, Tu-kü-e (Tukyu)lerden uzun uzadıya bahsediliyor³. Çinlilerden az sonra (30 yıl kadar) Bizans

¹ De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin 1922, s. 9.

² H’yung-nu’lardan başlayarak Gök Türk ve daha sonraki devir türk Tarihi için en mühim kayıtları ihtiva eden bu çin kaynakları Deguingnes’den itibaren sinologlar tarafından işlenmiştir. N. Ja. Biçurin (Iakin), Stanislas Julien, Bretschneider, Parker, Chavannes, De Groot, Pelliot, McGovern, ve W. Eberhard’ların tercümelemleri sinolog olmyanların bu sahadaki tetkikleri için esas teşkil eder. Biz de çin kaynaklarından bunlar vasıtasıyla faydalandık. (Bk. Bibliografya)

³ Iakin, bölüm VI, 220-300; J. A. 1864, t. 3. ve t. 4.

kaynaklarında da ilk defa olmak üzere “türk” adı zikredilmeğe başlıyor (Menander : Τοῦρκοι) ⁴. Bizanslılarda “türk” adı ile İdil nehrinin doğusunda yaşayan kavimler kastediyorlardı.

“Türk” adı VI. yüzyıl ortalarında doğru tanınmakla beraber, bu isim altında ancak mahdut bir iki zümre veya siyasi birliğin kastedildiği muhakkak gibi görülüyor. Muhtelif yerlerde ve ayrı “kavimler” halinde yaşayan ve “türk” ırkından gelen uruğların kendilerine has adları olduğu biliniyor; “türk” adının umumîleşmesi, etnik mâna alması ise daha sonraki bir devire aittir; belki de Araplarla, yani İslâmiyetle temasın neticesidir ⁵. VIII. yüzyıl başlarında Araplar Mavera-ün-nehr’e gelince Türklerle temas etmişler, ve türkçe konuşan bütün türk kavimlerine —ayrı adlarına bakmaksızın — umumî olarak “türk” adını vermişlerdi. İslâmiyeti kabulden Türkler de kendilerini bundan böyle “türk” diye adlandırmışlar ve bu suretle “türk” adı gittikçe geniş bir mâna, yani türk ırkından gelen bütün kavimlerin adını ifade eder olmuştur.

“Türk” adının mânasına gelince, bunun izahı yolunda ötedenberi tecrübeler yapılmışsa da halâ kat’î bir neticeye bağlanmış sayılamaz. Bilindiği veçhile tanınmış kavimlerin adlarını izah meselesi de aynı durumdadır: Grek, Frank, Rus v.s. kavim adları gibi — bu kadar incelemelere rağmen — ne mâna ifade ettikleri ve etimolojileri kat’iyetle tesbit edilemiyor.

Türklerle çok eskidenberi temas halinde bulunan ve bu adı çok erkenden duyan Çinliler bunu izah etmek teşebbüsünde bulunmuşlardı. Bu hususta “*Suy-şu*” adlı eserde şu izahat veriliyor⁶: “Türklerin (T’u-kü-e), eteğinde kamp kurdukları dağ bir miğfer şeklinde olduğu veçhile, bu kavmin dilinde “miğfer”e “t’u-kü-e” denildiğinden, onlar kendilerini “T’u-kü-e” diye adladılar”. “Türk” sözünün en eski izah şekli bu suretle Çinliler tarafından yapılmış ve halk etimolojisine dayandırılmıştır; bu izah, galiba, bir türk-moğol sözü olan ve “miğfer” mânasına gelen “tugulga” ile ilgilidir. Çin müverrihinin bu izahı, tabiatıyla, ilmî herhangi bir kıymeti haiz değildir; bahusus ki Çinlilerin yabancı kavimlerden bazılarının adlarını “dağ ismiyle” izah etmek istemişleri biliniyor. “Türk” adını, Çinlilerin yaptıkları gibi “miğfer”le ilgili görmek isteyen bazı âlimler de olmuştur. Farisideki “terg” (تړگ) in de “miğfer” mânasına geldiğine işaret edilerek “türk” ile “terg” arasında bir münasebet olduğuna ihtimal verilmişti ⁷. Moğolca “miğfer”e “tugulga” denildiğine, J. Schmidt,

⁴ Theophanes tarihinden iktibas (Corpus Scr. Hist. Byz. Bonn 1839), 484 p :

ὅτι τὰ πρὸς εὐρον ἀνεμὸν τοῦ Ταναΐδος Τοῦρκοι νέμονται οἱ πάλαι Μασσαγῆται καλούμενοι, οὗς Πέρσαι οἰκεία γλώσση Κερμιχλιονάς φασι. Menander tarihinden (Bonnus Corpus) 295 p.: ὡς γὰρ τὰ τῶν Τοῦρκων ἐπὶ μέγα ἤρθη ...; yine, 380 p : ὅτι τῶν Τοῦρκων τῶν Σακῶν καλουμένων τὸ πάλαι πρεσβείας ποιησαμένων πρὸς Ἰουστίνον.

⁵ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, 27 s.

⁶ Bab 84. fol. 1. (O. Franke, *Beiträge zur Kenntnis der Türkvölker* Berlin, 1904, 13 s. not 1.)

⁷ Gabelentz, Wien 1837.

daha 1824 te işaret etmiş ve bunun “türk” sözünü ifade için Çinliler tarafından “T’u-kü-e” şeklinde kaydedildiğini zannetmişti.

İslâm müelliflerinden bazıları “türk” adını, arapçadaki “bırakmak, terketmek” mânâsına gelen “terk — كج” ile izah etmek istemişlerdir. Arap coğrafyacılarından İbn al-Fakîh al-Hamdânî böyle bir izahı ileri sürmüştü⁸. Mu’katil bin Süleyman’a göre: Türkler seddin (yani Ye’cuc Me’cuc seddi) arkasında “terkedildikleri” için “türk” adını almışlardır. Gerdizinin eserinde (M. s. 1050—1052 lerde yazılmıştır) “Türkistan’ın âbâdân memleketlerden uzak düştüğü için, Türklere böyle bir ad verildiği” kaydedilmiştir⁹.

Reşidüddin’in *Câmi’ üt-Tevârihinde* olduğu gibi, Ebûlgazi Bahadur Han’ın *Şecere-i Türkünde* “türk” adının izahına girilmiyor. Mahmud Kaşgâri’nin *Dinan-ı Lûgat it-Türkünde* de bu hususta izahatta bulunulmuyor. Türk veya moğol tarihiyle meşgul olan modern bilginlerin bu mesele üzerindeki görüşlerine gelince: Deguignes, Yafes’in sekiz oğlundan birinin “Türk” olduğu hikâyesini tekrarlamakla yetinmiştir¹⁰. Osmanlı-türk tarihinde derin vukufu olan ve türk tarihinin diğer sahalarını da inceliyen Joseph von Hammer ise “... şecerenin ilki olan Türk... her halde Herodot’un eserindeki “Targitaos” ve Mukaddes Kitab’taki “Toghrama”dır” diyor¹¹. Franz von Erdmann, *Sarsılmaz Temuçin* adlı eserinde (1862) “türk” sözünü, eski kaynaklarda adları geçen “Tür”lar, “Taur”lar, “Tirit”ler, “Toret”ler, “Turak”lar ve hatta “Trak”larla ilgili olduğunu ileri sürmüştü. Buna benzer iddialara başka yazılarda ve hattâ zamanımızda bile tesadüf edilmektedir; bu adın (yani “Türk”ün), iskitce olduğu iddia edilen, “turku”nun (deniz yakınındaki adam) ta kendisi olduğu dahi ileri sürülmüştü. Bu ve buna benzer izahların hiç bir ilmî kıymeti yoktur, ne tarihî ve ne de filolojik esaslara dayanmaktadır.

“Türk” adının ilmî olarak izah edilmesi ilk önce macar âlimlerinden H. Vambery ile başlar. Mezkûr âlim *Die primitive Cultur des turkotatarischen Volkes* adlı eserinde (1885 te çıkmıştır) bu sözün kökü “töre, törü, türemek”le izah edilebileceğini ileri sürmüştü. Vambery, bu köklerden gelen “türk” adının “yaradılmış olmak” mânâsına gelen bir sözle ilgili olduğunu belirtmişti. Bu izaha göre: “türk”-“mahlûk” yani “adam” demek oluyordu. Vambery’nin bu tefsiri B. Munkacsi¹² ve Fuat Köprülü¹³ tarafından kabul edilmişse de, tanınmış turkologlardan J. Nemeth bu görüşü şu dört sebepten ötürü doğru bulmıyor :

⁸ Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. M. J. de Goeje, V, 229.

⁹ *Şeyn al-Ahbar*, 80 s. (W. Barthold neşri, *Otčet poezdeki v Srednjju Aziju*, 1895).

¹⁰ Deguignes, *Histoire générale...* II,5.

¹¹ Hammer, *Tarihi* I, 1.

¹² B. Munkacsi, *Die Bedeutung des Namens der Türken*. Körösi Csoma Archivum I, 59 s v. d.

¹³ Fuat Köprülü (zade), *Türkiye Tarihi*, I, 25 s. not.

1. "Türk" adı ancak M. s. VI. yüzyılda bilindiğine göre, bu ad Türklerin ilk isimleri olamazdı; dolayısıyla "adam, mahlûk" mânâsına alınması da mümkün değildir.

2. Türk dillerinde "mahlûk", adam mânâsına gelen ve "Türk"ü andıran herhangi bir söz mevcut değildir.

3. "Töre-türe" ancak Osmanlı türkçesinde "ü" iledir, ve eski şekli "ö" olması icabeder.

4. "Türk" adı başka türlü de izah edilebilir.

J. Nemeth, "türk" sözünü izah için elde mevcut turkoloji malzemesine başvurmuş ve dayanılacak esaslı deliller meydana koymuştur. F. W. K. Müller'in Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulup çıkardığı uygurca metinler arasında "türk" sözü birkaç yerde tesbit edilmiştir (*Uigurica* II, 97); bunları naklediyoruz: "Azunlarqa ad tavarqa ärkka türkka azlanmaq turur." (Hayatta, mal ve mülke, iktidar ve kudrete karşı hissi tezahur eder); "Ağı, barım ad, tavar, ark türküngüzler asılmaq bolsun." (Define, mal, servet, eşya, kudret ve kuvvetiniz çoğalmış olsun); bir misal daha: "... uluğ bayagutlar kntü kntü (är)kların türklärin ıdalıp toyn dindar bolup arxant qıtun bultular" (... zengin bayagutlar kendi kudret ve kuvvetlerini bırakıp rahip, olup arhant saadetine nail oldular). Görülüyor ki uygurcada "türk" sözü "kuvvet, kudret" mânâsına gelmektedir. Buna istinaden von Le Coq "türk" adının uygurcada "kuvvet, kudret" anlamındaki bu sözle izah edilmesi lâzımgeldiğini ileri sürmüştü¹⁴. Bu defa J. Nemeth, başka misaller de celbetmek suretiyle, bu görüşü teyit etti. Nakledilen misaller arasında, Peçenek adlı bir türk kavminde "fazilet" mânâsına gelen bir kabîlenin bulunduğu¹⁵ işaretle (Erdem, Ertim kabîlesi), yine Peçeneklerin üç kabîlesinin "cesur ve kibar" mânâsına gelen "Kangar" adını taşıdıklarını da hatırlatıyor. Nemeth'in gösterdiği veçhile, Oğuz uruğlarından biri "Bökedür" adını taşımakta idi; "böke"nin ise —"kuvvet" ifade ettiği biliniyor. (Bayandur'un —"bay" (zengin), Çavuldur —"çav" (şöhret), İğdir —"iğ" (kibar) sözleriyle bağlı olduğu gibi). "Türk" adı da bu suretle bu çeşit uruğ adları arasına girer; yani "kuvvet ve kudret" ifade eden bir sözdür. Nemeth "türk" adı hakkındaki incelemesini ve elde ettiği neticeleri Magyar Nylev Mecmuasında neşretmiştir (1927). Bu incelemeye dayanarak (bazı kendi görüşlerini de ilâve ile) Hüseyin Namık Orkun *Türk sözünün aslı* adıyla bir risale çıkardı; (İstanbul, 1940). J. Nemeth'in izahı "ilmin son sözü" olarak telâkki edilmekle inandırıcı yeni bir izah ortaya çıkıncaya kadar hükmünü muhafaza edecektir¹⁶.

"Türk" adı türk kaynaklarında ilk olarak Orhun yazıtlarında zikredilmiştir. Orhun yazıtlarını çözen Wilhelm Thomsen kitabelerin en

¹⁴ Thomsen-Festschrift, (1912), 151 s.

¹⁵ Constantin Porphyrogenetos, *De Administrando Imperio* (Bonnus Corpus). 165 p.:

¹⁶ Bk. ayrıca : L. Rasony, *Dünya Tarihinde Türklük*. Ankara 1942, 28 s.

son tercümesinde¹⁷, “türk” sözünü “kudret, kuvvet” anlamına alıyor. “Türk” adının önceleri bir şahıs (uruğun başı), sonra bir aile ve nihayet bütün bir uruğ ismi olduğu anlaşılıyor; bu uruğ ehemmiyet kazanıp, diğer uruğları hâkimiyeti altına alarak “kağanın” mensup olduğu soya bağlanınca, bu da “devlet kuran, kağana tabi olan” bir zümreyi ifade eden bir mâna taşımağa başlamış olmalıdır. Yazıtlarda “türk” deyince alelâde bir kavim, bir grup değil, “kağana itaat eden” bir zümre veya uruğlar birliği kasdediliyor. Bu cihet gözönünde tutulursa, “türk” sözünün “kudret ve kuvvet” ifade ettiği gibi “törü”sü (yani kanun ve nizamı) olan bir millet mânasına geldiğini de ileri sürmek mümkün gibi görülüyor^{17a}.

Çinlilerin “T’u-küe”lerinin “türk” sözü ile ilgisine gelince bu hususta en son esaslı görüş fransız sinologu P. Pelliot tarafından ileri sürülmüştür¹⁸. Ona göre: bu sözü Çinliler Avarlar vasıtasıyla duymuşlardı; bundan ötürü onu moğolcadaki cemi (çoğunluk) şeklinde yazmışlardır (Pelliot Avarların moğol olduklarını kabul ediyor); yani “türk” sözünün çince telâffuzu “durküt” ve moğolcası (avarcası) türküt’tür; “üt, at, it-moğolcada çoğunluk ekidir; türkçe bazı lâkaplarda moğolca çoğunluk şekline rastlandığını Pelliot misallerle gösteriyor; bunlar: Orhun yazıtlarındaki “tarkat, şadapit; tegin-tegit, bayagu-bayagut”dır. Bu suretle, Pelliotnun izahına göre, Çinlilerin “T’u-küe” şeklinde yazdıkları söz “türküt” olarak telâffuz edilmiş, ve “Türkler” mânasında olup, “türk”ün moğolca cem’ini ifade etmektedir.

“T’u-küe”lere (Türklere) ait en eski çin kayıtları: Lyu Sung sülâlesi zamanında kaleme alınan (M. s. 420—501) *Tunğ-ci* adlı çince bir kaynakta verilen malûmat T’u-küe (T’u-cüe)lerin en eski çağına aittir. Sonra, T’oba sülâlesinin resmî tarihi olan *Veğ-şu* da (M. s. 386—549) T’u-küe’lere ait eski kayıtlar bulunuyor¹⁹. Bunlara göre: 450 tarihlerine doğru T’u-küelerin memleketi, Su-lo’lar tarafından işgal edilen sâhadan, yani bugünkü Kaşgâr muntakasından 1000 li’den fazla (yani 500 klm.) bir mesafede, kuzey-doğuya düşüyordu. Su-lo’ların bu Türklere her zaman haraç göndermek mecburiyetinde oldukları da bildirilmektedir. (Doğu Türkistan’daki) Kuça şehrinin de türk memleketinden 600 li (300 klm.) kadar güneyde olduğu kaydedilmektedir. Bu malûmata bakılırsa T’u-küe’lerin M. s. 450 yıllarına doğru Altay dağları eteklerinde yaşamış olmaları lâzımgelir ki, bu cihet son arkeolojik tetkiklerle de tasdik edilmiştir^{19a}. Ötügen dağı, Hangay sıra dağlarının bir kısmını teşkil ettiğine, ve Altayların ku-

¹⁷ Samlede Afhandlingar. III. Kopenhagen 1922. (Bk. bibliğrafya)

^{17a} Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, 27 s.

¹⁸ P. Pelliot, *T’oung Pao*, 1915, p. 687.

¹⁹ W. Eberhard, *Çin’in Şimal komşuları*, 87 s.

^{19a} S. V. Kiselev, *Drevnjaja istorija Sibiri* (1951), 495 s. A. Bern ştam, Türk Kağanlığının kuruluş ve gelişme sahasının Altay çevresi olduğunu bilhassa tebarüz ettiriyor: *Socialno-ekono-miëskij stroj orchono-enisejskich tjurok VI—VIII vekov*.

zey-batısına düştüğüne göre, çin kaynaklarının verdiği malûmat esas itibariyle doğrudur.

Bu sıralarda (M. s. 450 lerde) T'u-küe'lerin hanı olarak Da-tu adında biri zikrediliyor; bu hanın kızının, Soğd memleketinde K'ang muntakası hükümdarına verildiği de bildiriliyor. Bu kayıtlar T'u-küe'lre ait en eski malûmat kabîlinden olup, Türkler hakkında toplu bilgi veren diğer çin kaynaklarında (*Suy-şu, H'in. T'ang-şu, T'ang-şu*) bulunmuyor.

Türklerin "kurt"tan türedikleri hakkında efsane ve "Aşena" (Bozkurt-gök börü) sülâlesi: İlk önce Deguignes, sonra Stanislas Julien tarafından incelenerek fransızcaya tercüme ve neşredilen, ansiklopedi mahiyetindeki *Pien-i-tien* adlı çin kaynağında ilk çin-türk münasebetine ait şu malûmat veriliyor: "İmparator Wen-ti'nin saltanatı zamanında, Ta-tong devrinin onbirinci yılında (M. s. 535) Çin hükûmeti T'u-küe'lere elçiler göndermeğe başladı"²⁰. Bu kaydın hemen arkasından T'u-küe'ler hakkında şunları okuyoruz :

"T'u-küe'ler" (yani Türkler) H'yung-nu'lardan Aşena adını taşıyan bir şubeye mensupturlar. Onlar kendi başlarına bir ulus teşkil etmişlerken, komşu hükümdarlardan biri onları yenmiş, on yaşındaki bir erkek çocuk müstesna, bunları bütün aileleriyle birlikte imha etmişti. Askerler bu çocuğun gençliğine kıyamamışlar, ellerini ve ayaklarını keserek, bir bataklığın sazları arasında bırakmışlardı. Bir dişi kurt (o mahale gelerek) bu çocuğu etle besledi. Bu çocuk büyüyünce bu dişi kurtla çiftleşti ve kurt hemen gebe kaldı. Hükümdar ise bu çocuğun yaşamakta olduğunu öğrenince onu öldürtmek için yeniden bir asker gönderdi. Bu asker ise delikanlının yanına varınca bir kurt gördü. Bu kurt tanrı tarafından (ellerle) tutulmuş gibi, delikanlıyı alarak birdenbire (batı) denizinin doğu kısmına sıçradı ve bir dağ üstünde durdu. Bu dağ Kao-çang (Uygur) memleketinin kuzey-batısındadır. Bu dağın eteğinde bir mağara vardı; kurt buraya girdi; mağaranın içinde sıkı otlarla örtülü 200 li (100 klm.) mesafesinde bir ova vardı. Bu kurt orada (o delikanlıdan) on erkek çocuk doğurdu. Bunlar bülug yaşına gelince dışardan karılar aldılar; bu kadınlar çok geçmeden anne oldular. Bunu müteakıp her biri bir soy adı aldı; "Aşena-na"²¹ da bunlardan biriydi. Birçok nesil geçtikten sonra onlar mağaradan çıktılar ve Ju-ju'lere tabi oldular, Kin-şan dağlarının güneyinde yerleştiler; burada Juan-juan'lar için demirden âletler hazırlamakla meşgul oldular. Kin-şan silsilesine mensup bir dağ "miğfer" şeklinde idi; onların dilinde miğfer'e "t'u-kü-e" denirdi; bundan kendi adlarını çıkardılar"²².

Başka bir efsane de şöyle nakledilmiştir: "Yazarlardan birine bakılırsa, T'u-kü-e kavminin banisi, H'yung-nu memleketinin kuzeyindeki So

²⁰ Iakinf, I, 228. Julien bu yılı 445 olarak tercüme etmiştir.

²¹ Iakinf'te hep "Aşena".

²² J. A. 1864, t. 326-327; Iakinf, I, 221.

ilinden neş'et etmiştir. Bu ulusun başı A-pang-pu olup, onyedii biraderi vardı; bunlardan birinin adı İ-çi-ni-sse-tu olup bir kurttan doğmuştu.

A-pang-pu ve kardeşleri yaradılıştan gabi olduklarından, memleketleri çabucak yıkıldı. Tabiatüstü kabiliyetlere malik bulunan İ-çi-ni-sse-tu ise rüzgâr ve yağmur celbedebilirdi; on iki karısı vardı; bunlara yaz ve kış perileri (ilâheleri) kızları denirdi. Karılarından biri dört oğlan doğurdu; bunlardan biri kuğu kuşu şekline girdi; ikincisi A-pu-şu-i ve Kien-şu-i ırmakları arasında bir devlet kurdu; bu devlete Ki-ko dendi. Üçüncüsü, Çu-çe nehri boyunda bir devlet kurdu; dördüncüsü Tien-sse-çu-şi dağında yerleşti; bu sonuncusu dört biraderin büyüğü idi. Bu dağda, A-pang-pu ile aynı soydan bir ulus yaşamakta olup, bunlar soğuktan ve çığdan çok muztariptiler. Büyük birader ateşi icad etti, ahaliyi ısıttı, doyurdu; öyle ki bu halk hayatını muhafaza edebildi. Bu ulus hemencik bu büyük biradere tabii oldular, kendisini baş olarak seçtiler, ve T'u-kü-e lâkabi verdiler; asıl adı ise No-tu-lu-şe idi. Bu büyük biraderin on karısı olup, onlardan doğan oğlanlar annelerinin adını aldılar. Aşena ise kuma'larından birinin oğlu idi. No-tu-şu-le'nin ölümünden sonra karılarının oğulları aralarından birini başbuğ seçmek istediler; bu maksatla hepsi birden büyük bir ağacın dibinde toplandılar ve "Ağaç'a en yüksek sıçrayan başbuğumuz olsun" kararını verdiler. Aşena'nın küçük yaştaki oğlu hepsinden yüksek sıçradığından, hepsi tarafından başbuğ olarak seçildi; kendisine A-hien-şe lâkabi verdiler. Bu çocuk ta kurt'tan türemiştir" ²³.

Her iki menkabeden: Aşena'nın "kurt" ile ilgisi olduğu görülüyor. Aşena'nın, T'u-kü-e'lerin hükümdarı olduğu bildirildikten sonra, "kurttan türediğini unutmadığını belli etmek maksadiyle çadırının kapısı önünde ucunda bir kurt kafası olan bir bayrak diktirdiği"de kaydedilmiştir ²⁴.

Türklerin "kurt"tan türeme efsanesinin diğer izleri: Kurt'tan türeme veya kurt ile ilgili menkıbeler türk tarihinin muhtelif safhasında görülmektedir. Müsbet tarih kayıtlarında (Çinlilerde) olduğu gibi, destanlarda da (Oğuz Han destanı, Ergene-kun destanı) "kurt"-Türklerin hayatında mühim bir rol oynamaktadır. Vaktiyle Türklerin "totem"i olduğu muhakkak sayılan "kurt", yalnız T'u-kü-e'lerde değil, diğer türk uruğları ve uluslarında da kutsî bir varlık mahiyetini taşımaktadır.

Oğuz destanında görüldüğü veçhile, Oğuz Kağan "Urum memleketine sefer açmak üzere iken, bir bozkurt kağanın ordusuna önderlik yapmaktadır" ²⁵. Ergene-kun destanında kurt'un rolü bir rehber olarak tebarüz ettirilmiştir ²⁶. Ergene-kun ovasından çıkan Türklerin başında hükümdar olarak Borte Çino, yani Bozkurt bulunuyordu.

²³ J. A. 1864, t. 3. 327-328; İakinf, I, 221-2.

²⁴ J. A. 1864, t. 3. 350 p. Altın kurt başlı bayrak olduğu: İakinf, 229.

²⁵ Oğuz kağan destanı. W. Bang ve G. R. Rahmeti. İstanbul 1936, satır 139-155.

²⁶ Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i türk. Desmaison neşri.

Kurt'tan türeme efsanesinin Gök Türklerden yukarıya doğru ta H'yuŋ-nu'lara kadar takibetmek mümkün gibi görünüyor²⁷. T'obalarda (Tabğaç'lar) kurt efsanesinin bariz izleri biliniyor: T'ang eyâletinde bir "kurt dağı-mâbedi" bulunuyordu²⁸. Gau Yen mıntakasında da böyle bir mâbed mevcuttu. Lung-şeng şehri yanında bir "kurt deresi" vardı²⁹. T'obalardan Mu Ş'ung, kendisini tutsak eden asilerin elinden kaçmağa muvafak olunca, beyaz bir kurt gelmiş ve havlamıştı; bu zat bunu tanrı tarafından gönderilen bir işaret addetmiş, kurdun arkasından giderek, kendisini takibedenlerin eline düşmekten kurtulmuştu. Çin imparatoru, bu Mu Ş'ung'a, bu kurt namına bir mâbed yaptırmağa müsaade etmişti; Mu Ş'ung ailesi buraya kurbanlarını getirilerdi"³⁰. Çinlilerin, kötü yürekli insanları tarif yollu kullandıkları "fena yürekli kurt oğlu" tâbiri, türk kurt efsanesiyle ilgili olsa gerektir.

Sır Tarduş (Türklerinde)de kurt efsanesinin mevcudiyeti biliniyor: Sır Tarduş uruğundan bir adama kurt başlı bir adam görünmüş, ve "uruğun yanında imha edileceğini" bildirmişti.

Kurt sözünün aslı "böri" (böri) idi; iptidai kavimlerde müşahede edildiği veçhile, totem sayılan hayvanın adı zikredilmezdi, ancak onun "tabu" su anılırdı; bundan ötürüdür ki, hem "böri"ye hürmet ifade etmek, hem de şerrinden kaçınmak maksadiyle, "tabu"su olan küçük bir hayvanın-kurd'un (böceğin) adı çağırılırdı; öyle ki bu "tabu" git gide asıl isim yerine kaim olmuştur. Böri sözünün Çinliler tarafından da kullanıldığı görülüyor; Gök Türklerin yaşayış tarzlarından bahsedilirken, Gök Türk kağanının hassa kıtası "fu-li" tesmiye edildiği, ve bunun çince "lang", yani "kurt" mânasına geldiği ayrıca kaydedilmiştir³¹. "Fu-li"li (yani "böri"li) birçok yer ve şahıs adlarını çin kaynaklarında buluyoruz; bunlardan bazıları şunlardır: Fu-li-cüan—T'oba devrinde H'yuŋ-nu başbuğlarından birinin adı³²; Fu-li—H'yuŋ-nu sahasında bir yer adı; Fu-li—Usunların hanlarından birinin adı³³; Fu-lü—Şimal kavimlerinden bir soyun adı. Çok daha sonraki devirlere geçerse, Cengiz Han'ın ilk cediti olarak Borte Çino, yani Bozkurt, gösterilmesi de, bu türk "kurt efsanesi"nin XIII. yüzyılda dahi mevcut olduğunu belli eder.

Hun (H'yuŋ-nu)lardan beri mevcut olduğu anlaşılan "kurt'tan türeme" efsanesinin, Türklerin "türk" adıyla tarih sahnesine çıktıkları bir devirde gayet canlı olarak yaşadığı müşahede ediliyor. Türklerin "ongun"u, yani totemleri olan "kurt" Gök Türk kağanlarının cediti sanılmışı, bu sülâlenin ilâhi menşeli olduğu kabul edilmiş, ve "ilâhi menşeli kağanın" üzerinde hükmettiği türk halkı da tanrının yüksek himayesine mazhar olan veya kutsî analına gelen "gök" tabiriyle vasıflandırılmıştı: Gök Türk (kitabelerde: Kök Türk) adı bundan neşet etmiş olmalıdır.

²⁷ W. Eberhard, *Çinin şimal komşuları*, 91s.

²⁸ *Vey-su*, bab 106 a, s. 2164 d. (Prof. W. Eberhard tarafından verilen malûmata göre).

²⁹ *Vey-su*, bab 106 a (Eberhard).

³⁰ *Vey-su*, bab 27, s. 1967 a (Eberhard).

³¹ J. A. 1864, t. 3. s. 333.

³² W. Eberhard, *Lexicon* No. 1371. (Basılmamış).

II

İLK GÖK TÜRK KAĞANLIĞI (M. s. 552—588)

T'u-kü-e'lerin menşei ve eski tarihleri: Çin kayıtlarında T'u-kü'e'lerin (Türklerin) H'yung-nu'ların halefi olarak zannedildikleri anlaşılıyor³⁴. VI. yüzyılda "türk kavimleri" camiasına giren ve muhtelif adlar taşımış olan birçok uruğ veya uruğlar birliğinin, vaktiyle H'yung-nu'lar konferderasyonundaki gruplardan birini teşkil ettikleri muhakkak görülmekle beraber, bu münasebetin muntazam bir silsilesini tesbit etmek şimdilik müşkül gibi görünüyor. Gök Türklerin kağan ailesi sayılan "Aşena" sülâlesinin, eski H'yung-nu"şenyü"lerine nasıl bağlandığı bilinmiyor. Çinlilerin T'u-kü-e'leri, H'yung-nu'ların halefleri zannetmeleri, her iki kavim arasında gerek teşkilât, gerek yaşayış tarzı ve bazı geleneklerin birbirine benzemelerinden ileri gelmiştir; T'u-kü'e'lerle H'yung-nular arasındaki yakınlığın alelade benzeyiştten ziyade, irkî münasebet ve bağlardan ileri geldiği muhtemeldir.

Çin kaynaklarında nakledilen gayet kısa malûmata bakılırsa, T'u-kü-e'ler, M. s. 400 tarihlerinde, Şansi eyâletinde veya daha batıda bir yerde bulunuyorlardı. Onların cedleri, P'ing-liang-fu (Şansi eyâletinde bir yer) da yaşayan "karışık" barbarlardı; aile adları da "Aşena" idi. Muahher Wei sülâlesinden imparator Tay-vy (424—451) Tsiu-kiu-şi uruğunu imha edince, Aşena uruğuna mensub 500 aile Ju-jular (Juan-ju) yanına iltica etmişler, ve birçok nesil boyunca Kin-şan dağları (Altay) yanında kalmışlardı; onlar burada demircilikle meşgul olmuşlardı³⁵.

"Kurt"tan türeme efsanesiyle ilgili olarak yukarıda naklettiğimiz parçayı bu malûmatla mukayese edersek, kurt efsanesindeki bazı cihetlerin tarihî esasları belli olur gibidir. Her ikisi de T'u-kü e'lerin Altay eteklerine batı-güney tarafından geldiklerini bildiriyorlar. Efsanede T'u-kü e'leri imha ettiği söylenen hükümdarın Muahher Wey imparatoru Tay-vu olduğu anlaşılıyor. Buna göre T'u-kü e'lerin Altay eteklerine ve Orhun havzasına gelmelerinin V. yüzyılın ortalarına doğru olması muhtemeldir. Onlar buraya gelince Juan-juan'ların (sonraki adlarıyla-Avar) hâkimiyetini tanımışlar, ve bilhassa "demirci" bir kavim olarak nam kazanmışlardır. Juan-juan'ların zâfa uğradıkları sırada, T'u-kü e'lerin Kaşgâr sahasına kadar akın yaptıkları ve orada yaşayan kavimleri (Su-lo'ları) haraca bağladıkları bildiriliyor. Yukarıda söylediğimiz gibi T'u-kü e'lerin Da-tu adını taşıyan bir hanları olduğu ve bu hanın Soğd hükümdariyle sıhriyet peyda ettiği zikredilmiştir. Bunu müteakıp, uzun yıllar boyunca çin kaynaklarında T'u-kü e'ler hakkında her hangi bir kayda rastlanmadığından—onların faaliyeti bizce meçhul kalmaktadır.

³³ De Groot, *Hunnen d. vorchr. Zeit*, 107 s.

³⁴ Iakin, I, 220.

³⁵ J. A. 1864, t. 3. 348-9.

Bumın Kağan. Gök Türk Kağanlığının kuruluşu: 535 yılında³⁶ Batı Vey imparatoru (yani Tabğaç veya T'oba imparatoru) T'u-kü-e'lerin başı Bumın'a (çin kaynaklarına göre: T'u-mın) bir elçi göndermek suretiyle, Çinlilerle Türkler arasında münasebet tesis edilmişti. Bu olayın Bumın (hana) bağlı Türkler arasında hudutsuz bir memnuniyeti mucib olduğu ve türk uruğunun yükseleceğini tebşir eden bir alâmet şeklinde tefsir edildiği bildirilmektedir. Altay dağlarının güney eteklerinde yaşayan bu T'u-kü-e (Türkler)lerin, Juan-juan'lara tabi oldukları ve Juan-juan hanları için demircilik yaptıkları, yani silâh hazırladıkları anlaşılıyor; bununla beraber Türklerin gittikçe artan siyasî egemenlik yolunu tuttıkları görülmüyor; 535 tarihlerinde, başlarında duran Bumın'ın çin sarayınca da malûm olduğu buna delâlet eder. Çin imparatorunun gönderdiği elçiye karşılık olmak üzere, Bumın (han), 536 yılında³⁷ Çin'e kendi tarafından bir elçi göndermiş ve türk memleketi mahsullerinden imparatora hediyeler yollamıştı. İleride büyük bir nam kazanacak olan Bumın (kağan)ın adı, bu suretle, çin kaynaklarında 535 ve 536 yıllarında zikredilmiş oluyor. Bir müddet sonra Juan-juan (Avar) kağanlığı içinde ehemmiyetli vakalar vukubulmağa başlayınca, T'u-kü-e'ler önem kazanıyorlar, ve dolayısıyla bunlara ait çin kaynaklarında birdenbire kayıtlar çoğalmağa başlıyor.

T'u-kü e'ler (Türkler)den başka, yine bir "türk" kavmi olan Töliş (tölös)ler de (Uygur'ların cedleri (?)) Juan-juan kağanına tabi idiler; Tölişler (Tölösler) 551 yılında Juan-juan'lara karşı isyan bayrağını kaldırmışlardı; bu hareketle başa çıkamıyan Juan-juan kağanı, Bumına (hanı) isyanı bastırmağa memur etti. Bumın (han) Altaylardan hareketle Tölişler üzerine yürüdü ve elli bin oba (oymak)dan ibaret olan Tölişleri yenerek, onları inkiyadı altına aldı. Bunu müteakıp T'u-kü-e'lerin kuvvetleri birden bire artmış oldu. Bumın (han) kendi kuvvetine fazla güvenmiş olacak ki bu defa Juan-juan (Avar) kağanı Anakoay (veya Anahuan)ın kızını istedi. Kağanın buna muvafakat etmediği ve: "Siz bizim kölelerimiz, demircilerimizsiniz, böyle bir talebte bulunmağa nasıl cesaret ettiniz?" sözleriyle Bumın'ın isteğini reddettiği bildiriliyor³⁸. Bumın bunun üzerine Juan-juan (Avar) kağanına karşı Batı Vey hükümdarı (yani Çin imparatoru) ile işbirliği yapmağa karar verdi; türk hanının isteği Çin sarayının siyasetine tamamiyle uygun görüldüğünden kısa bir zamanda anlaşma hasıl oldu. Aradaki dostluk 551 yılında, Batı Vey sülâlesinden bir prensesin Bumın'a verilmesiyle sağlandı. Bu hadise kendi başına Türklerin artık çok kuvvetli bir varlık derecesine yükselmiş olduklarını gösterir; yoksa, zayıf bir kitlenin başbuğuna Çin imparatorunun kızını vermesi ve yakın bir münasebet tesis etmesi imkânsız görülüyor. Hakikaten, bu vakadan bir yıl geçmeden, Türkler, kuvvetlerini göstermekte gecikmediler: Bumın han,

³⁶ Julien'e göre : 545.

³⁷ Julien'e göre 546; Cahavannes da 546 yılını kabul ediyor : *Documents*, 221 p.

³⁸ Iakinf, I, 228. Chavannes, *Documents*, 22 p.

imparator Fey-di'nin saltanatının ilk yazında, 552 de, birinci ayda, Ana-koay kağana karşı isyan bayrağını kaldırdı, ve Huayman'ın kuzeyinde Juan-juanları katî bir hizmete uğrattı³⁹. Ana-koay kağan bu zillete dayanamıyarak kendi kendini öldürdü. T'u-kü-e (Türkler)ler üzerindeki Juan-juan hâkimiyeti bu suretle sona erdi. Ana-koay kağana tâbi olan kavimler ve ülkeler Bumın'ın eline geçti. Bunu müteakıp Türklerin reisi—kendisini kağan ilân etti ve "İlig han" lâkabını aldı⁴⁰.

Maamafih Juan-juan devletinin tasfiyesi için Türklerin daha üç yıl kadar mücadele etmeleri lâzımgeldi, Ana-koay kağanın ölümünden sonra, Juan-juan büyüklerinden 3000 kişi Batı Vey (Çin) ülkesine iltica etmişlerdi. Çinliler bunları Türklere teslim etmek mecburiyetinde kaldılar. 553 te öldüğü anlaşılan Bumın'ın halefi olan türk kağanın emriyle bu kaçaklar, şehir kapısı dibinde, kafaları kesilmek üzere, idam edildiler (M. s. 555). Bunu müteakıp eski Juan-juan devletinden artık hiçbir eser kalmamış, mülteciler imha edilmişler, yerlerinde kalanlar yeni Türk Kağanlığına bağlanmışlar, boyun eğmek istemiyen ulus ve uruğlar uzak batı ülkesine doğru kaçıp gitmişlerdi. Türklerle Juan-juan'lar arasında yapılan bu mücadelelerin çok şiddetli ve kanlı olduğu anlaşılıyor. Juan-juan'ların, Avar adı ile Karadeniz ve Balkan sahasına geldikten sonra dahi Türklerin gazabını üzerlerine çekmiş olmaları — buna delâlet eder.

Türkleri, Juan-juan (Avar)ların tahakkümünden kurtarmak suretiyle, bir Türk Kağanlığını (Gök Türk Devletini) kuran zat, Çin kaynaklarının T'umen veya T'u-min'ı, Orhun yazıtlarında (bengü taşlarında) Bumın adıyla zikredilmektedir. Bir türk kaynağınca adı kaydedilen ilk türk kağanı, daha doğrusu ilk türk şahsiyeti, Bumın kağan oluyor. İlk Gök Türk Devletinin kurucusu olan bu türk kağanının şeceresi hakkında şu malûmat veriliyor: Na-tu-lu, bunun torunu—büyük yabğu T'u-u, bunun büyük oğlu—T'u-men, ikinci oğlu—Şetie-mi (yazıtlardaki İstemi)⁴¹. Bu suretle Bumın kağanın babası bir "yabğu" idi⁴², yani hükümdara yakın bir mevki sahibiydi. Bumın'ın 535 ten önceki hayatı ve faaliyeti hakkında bizce malûm kaynaklarda her hangi bir kayda ratslanmıyor. Gök Türk Devletinin başı sıfatıyla "İlig" veya "İl" han lâkabını taşıyan Bumın'ın 552 veya 553 te öldüğü anlaşılıyor.

Bumın'a, türk devletini kurmak amacıyle giriştiği mücadelede, biraderi İstemi'nin büyük yardımı dokunduğu Orhun yazıtlarında açıkça tebarüz ettirilmiştir. Çin tarihlerinde verilen malûmat da bunu teyit ediyor. Yeni kurulan Türk Kağanlığını büyütme ve vaktiyle Juan-juan'lara tabi bütün ülkeleri ele geçirmek için Bumın ve İstemi (kağanların)

³⁹ Iakinf, I, 228; Cahavannes, *Documents*, 222 p.

⁴⁰ Iakinf, I, 228 : İli-Han. Bununla "İlig-han" kastedilmiş olmalıdır, Göktürklerde "İlig" lâkabı için bk. A. von Gabain, *Köktürklerin tarihine bir bakış* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1944, cilt II, sayı 5, s. 687.

⁴¹ Chavannes, *Documents*, 47 p.

⁴² Cahavannes, *Documents*, 47 p : son titre etait *la-che-hou* (grand yabgu).

doğuda ve batıda birçok sefer yaptıkları anlaşılıyorsa da, bunun tafsilâtı bilinmemektedir.

Bumın kağanın şahsiyeti hakkında ancak yaptığı büyük işe bakarak hüküm verebiliriz: Kazandığı askerî muvaffakiyetler kendisinin büyük bir kumandan olduğuna delâlet eder; bu bakımdan o, H'yung-nu'ların büyük şenyüsü (kağan) Mo-tun'u (Mete) veya Attilâ'yı andırıyor; boyunduruk altında yaşayan Türk'leri kurtararak büyük bir devlet haline yükseltmesi gözönünde tutulursa—Bumın'ın bir "kurtarıcı" ve "il kurucu" sıfatiyle türk tarihinin en büyük simalarından biri olduğunda şüphe yoktur. "Türk" adını taşıyan ilk "türk devleti"ni kurmuş ve "türk" adını dünyaya tanıtanların birincisi olması—ona tarihte ayrıca mümtaz bir mevki veriyor. Bumın kağan, Orhun yazıtlarının tâbiri veçhile, hakikaten "bilge (yani hakîm-sage) kağan, alp (yüce) kağan" idi.

Gök Türk Kağanlığının sınırları. "Türk" uruğları ve komşuları: Bumın kağan ve İstemi yabğu Gök Türk Devletini kurdukları zaman gerek içteki "türk" uruğlarına ve gerek dıştaki düşmanlara karşı savaşmak mecburiyetinde kalmışlardı. Kitabelerin ifade ettikleri veçhile "dört bucaktaki kavimlerden, başlıların başlarını eğdirdi, dizlilerin—dizlerini çöktürdü". Bumın kağanın en büyük yardımcısı olan İstemi yabğu (kağan) bilhassa batı ülkesindeki seferlerde mühim rol oynamıştı. Neticede Kingan (Kadırğan) dağlarından Demir Kapıya (Semerkand ile Belh arasında) kadar uzanan geniş saha Gök Türk Kağanlığı sınırları içine alındı. H'yung-nu'ların parlak devirlerinde (Motun-Mete zamanında) şenyü'lere tâbi olan saha ve çoğunluğu "türk" menşeli olan kavimler, bu suretle Bumın ve İstemi (kağanlar) tarafından birleştirilmiş, tarihte ilk defa olmak üzere "türk" adını taşıyan bir imparatorluk kurulmuş oldu. Şimdiye kadar "kağanları" olmıyan Gök Türkler bundan böyle "kağanlı" bir budun oldular; bunun neticesi olarak Türkler Asya tarihinde en önemli askeri ve siyasî rol oynamaya başladılar. Çin ipek ticaret yolunun Gök Türkler eline geçmesi, türk hâkimiyetinin Batı Türkistan'da Soğd iline kadar yayılması keyfiyeti, bu devrin siyasî ve ekonomik tarihi üzerinde mühim tepkiler yaptığı gibi, Batı Türkistanın büsbütün ve süratle türkleşmesinde de en mühim âmil olmuştur.

Gök Türk Kağanlığının merkez sâhası, vaktiyle H'yung-nu şenyülerinin de ordugâhları mahiyetinde olan, Ötüken dağları çevresi idi. Bunun her tarafında, muhtelif adlar taşıyan "türk" kavimleri bulunuyordu. Kağanlığının sınırları içindeki "türk" uruğlarından hangisinin doğrudan doğruya Bumın kağana ilgisi olduğu açıkça tesbit edilemiyor. Orhun yazıtlarındaki "türk budun" (türk milleti) tâbirinin manâsı vazih değildir. Birçok uruğ (kabîle) adları sayılmaktadır; maamafih "oğuz" uruğlarının en mühim rol oynadıkları ve kağan ailesinin de buna mensup olduğu anlaşılıyor. Kitabelerde "Üç Oğuz", "Dokuz Oğuz", "Töliš", "Tartuş" ve "Turgeş"lerden başka "Otuz Tatar", "Kırğız" ve "Karluk"-

ların adı geçiyor. Doğuda moğol menşeli “Kitanlar” ve “Tatabiler” bulunuyordu. Büyük komşulardan, güneyde—“Tabğaç” (yani Çin İmparatorluğu) ve “Töpüt” (Tibet) ve batı-güney sınırında da (Türkistanda) Eftalitler vardı. Gök Türk Kağanlığı kurulup, içten nisbeten sağlam bir duruma gelince—dış memleketlerle siyasî ve ekonomik münasebetleri düzenlemek üzere hemen faaliyete geçildiği biliniyor. Askerî aristokrasi zümresine dayanan ve her şeyden önce büyük bir askerî kudreti temsil eden Gök Türk Kağanlığının iç ve dış durumları haiz olduğu karaktere, içinde bulunduğu şart ve imkânlarla göre inkişaf etmiştir.

Gök Türk Kağanlığının “ikilik” karakteri. Bunun kağanın halefleri 553—581 : Bunun ve İstemi (kağan)lar tarafından kurulan ilk Gök Türk Devleti ta baştan ikilik karakteri taşımakta idi. Biri—doğu ve kuzey türk uruğları; diğeri—batı türk uruğları. Doğu kısmının başında Bunun kağan durmakta, merkezi, galiba, Ötüken (Hangay) dağı çevresinden Çin seddine kadar uzanan toprakları ihtiva ediyordu. Batı Gök-Türk ili ise, Altayların güneyinden başlayarak, Cüngarya ve İli nehri havzasından öteye gidiyordu. Batı kısmında, İli boyunda, “On ok”ların (On uruğun) yaşadığı biliniyor. Bu uruğların her birinin başında irsi bir rütbe olan “bağatur yabğu” lâkabıyla birer başbuğ duruyordu. Kitabelerde “kağan” diye tesmiye edilen İstemi on “bağatur yabğu”nun başı sıfatıyla “yabğu” (belki de “büyük yabğu”) lâkabını almıştı. Doğu ve Batı Türk illeri, çok sonraları Cengiz han ve halefleri zamanındaki Moğol İmparatorluğunda görülen, siyasi bir birlik teşkil ediyordu. Bu suretle bütün türk kavimleri bir siyasî teşkilât içinde birleştirilmek suretiyle, tarihte ilk defa olmak üzere hakikî bir “Türk Birliği” gerçekleştirilmiş oldu. Fakat bu birlik bir takım sebepler ve bilhassa dinastik âmillerin tesiriyle ancak 30 yıl kadar devam edebilmiştir. M. s. XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğunda görülen siyasî düzensizlik Gök Türk Kağanlığında da vukubulmuş, ve 582 tarihinde Gök Türk Kağanlığı “Doğu” ve “Batı” olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu parçalanma keyfiyeti türk kavimlerinin bir kül olarak kuvvetten düşmelerine, ayrı türk uruğları arasında arkası kesilmeyen mücadelelere, kanlı savaflara yol açmakla - Türk tarihinde, menfi tesirleri bakımından en önemli vakalardan birini teşkil etmektedir. Gök Türk Kağanlığı bütünlüğünü muhafaza ettiği takdirde, yalnız Asya değil, belki de dünya tarihinin büsbütün başka bir istikamette gelişmesi mümkün olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Bunun kağan ya 552 sonu veya 553 yılının başlarında ölünce^{42a}, kağanlık tahtına sırasıyle üç oğlu geçti. Çin kaynaklarındaki kayıtlara göre bunların adı: K'o-lo (öl. 553), Mu-han veya Mu-kan (553—572) ve T'o-po (572—581) idi. Bu üç kağan arasında Mu-han'ın temayüz ettiği biliniyor. Büyük bir asker olduğu anlaşılan bu kağan amcası İstemi yabğu ile, Batı Türkistan'da, Eftalitlere karşı, 563—567 yıllarında yapılan

^{42a} İakinf I, 228: 553 yılında öldüğü. (not 6.)

sefere iştirak etti. Gök Türklerle, İran'da hâkimiyet süren Sasanîler arasında akdedilen uzlaşma mucibince, Eftalitler hem kuzeyden (Türkler), hem güneyden (İranlılar) hücumu maruz kaldılar; bunun neticesi Eftalitlerin imhası oldu. Maverâ-ün-nehir'deki Soğd'lar da türk kağanının hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldılar. Mu-han'ın ölümünden sonra tahta T'o-po geçmiş ve 581 yılına kadar Gök Türk Devletini idare etmiştir. T'o-po büyük Gök Türk Kağanlığının son kağanıdır. Ondan sonra türk birliği yıkılmış, kağanlık "Batı" ve "Doğu" olmak üzere ikiye bölünmüştür.

III

BİRİNCİ DOĞU GÖK TÜRK KAĞANLIĞI (582—630)

Şapolyo (Asparuh?) kağan (581—587): Daha Bumın kağan zamanında Gök Türk Devletinin ikilik karakterini taşımasına bakmaksızın, Bumın'ın ölümünden sonra bu birlik İstemi yabğu tarafından devam ettirilmek istenmişti. Batı illerinin başı olan İstemi yabğu, kudreti ve şahsî otoritesi sebebiyle 576 da vukubulan ölümüne kadar, eski durumu muhafaza etmişti. Bumın'ın oğulları olan üç kağan zamanında doğu ve batı illeri arasında her hangi bir anlaşmazlık olduğu bilinmiyor. Fakat Mu-han'ın ölümünden sonra ihtilâf patlak verdi. Anlaşmazlığın zuhuru ve Gök Türk Kağanlığının parçalanmasında, iç sebeplerle birlikte, Çin siyasetinin, yani dış tesirlerin bilhassa büyük rol oynadığını ileride göreceğiz.

T'o-po kağanın ölümünden sonra tahta kimin geçmesi gerektiği meselesi Doğu ilinde karışıklık çıkmasına sebep oldu. Bumın'ın oğullarından her üçünün de tahtı işgal etmiş olmaları, kağanın her üç oğluna da tahta hak kazandırmış gibiydi. Neticede tiginler (prensler) arasında mücadele patlak verdi. Bu hususta şu tafsilât naklediliyor: T'o-po kağanın ölümü üzerine türk büyükleri Mu-han'ın oğlu Talo-pi-en'i tahta çıkarmak istemişlerdi; fakat bu prensin annesi kibar menşeli olmadığından halkın, (yani muarız partinin) itirazını mucib oldu. Kağan oğullarından An-lo'nun annesi asil bir aileye mensubtu; bu yüzden türk budununun ona karşı hürmeti fazla idi. Hanoğullarından Şe-to (Şapolyo veya Asparuh?) büyüklere hitaben dedi ki: "Eğer An-lo'yu tahta çıkaracak olursanız, biraderimle birlikte ona itaat ederiz; şayet Talopien'i seçecek olursanız, kılıcımı ve mızrağımı elimde tutarak, ilin sınırlarını muhafaza ve müdafaa edeceğim"⁴³. Şe-to (Şapolyo) uzun boylu ve cesur bir adam olduğundan, türk büyükleri onun sözünden çıkmadılar ve T'o-po kağana halef olarak An-lo'yu tanıdılar. Fakat, Talopien tahta çıkamayınca, yeni kağana yürekten bağlanmadı;

⁴³ Iakinf, I,225, bir az başka türlü tercüme etmiştir: "Eğer Yan'lo'yu tahta çıkarırsanız, biraderimle birlikte ona hizmet edeceğim; Daloben'i çıkarırsanız, sınırları muhafaza ederken, keskin kılıç ve uzun mızrakla kendisinin yanına gelmesini bekliyeceğim."

her gün adam göndererek kağanı hakaret eder oldu; An-lo da bunlara dayanamıyarak tahtını Şe-to (Şapolyo)ya bıraktı. İlin büyükleri bir yerde toplanıp danıştılar ve: “Dört hanoğulları arasında Şe-tu en bilgelisidir” dediler ve kendisini “İ-li-kiu-liu şe-mo-ho şı-po-lo han”⁴⁴ (İlliki şemoho İşbara (Asparuh ?) İakabiyle tahta çıktılar; bunu müteakıp ona Şapolyo (Asparuh ? İşbara ?) dendi. Yeni han ordugâhını Tu-kin (Ötüken) dağı çevresinde kurdu. Çin kaynağından nakledilen bu parça o devirdeki han (kağan) seçiminde tiginlerin kibar anneden neşet etmesini şart koştuğu gibi, il büyüklerinin han seçimindeki rollerini de aksettirmektedir.

Şapolyo kağan Çin imparatoru ile iyi geçinmek siyasetini takibetmiş ve Bumın kağanı takliden, Çe-u ailesinden bir çin prensesi ile evlenmişti. Çinlilerin Gök Türk Kağanlığı ile yakından ilgilendikleri de biliniyor. Prensesi türk kağanına götürmek için gönderilen çin elçisi nazır Çang-sun-çing, Gök Türk ilinin iç durumunu, kağanın kardeşlerini ve büyüklerin birbirlerine olan münasebetlerini yakından tetkike imkân bulmuştu. Çin elçisi Şapolyo kağan ile küçük biraderi Çu-lo-heu'nin birbirlerine karşı besledikleri hisleri öğrenmek fırsatını dahi elde etmişti.

Tam bu sıralarda Çin'de Çe-u hanedanı devrilmiş ve Suy sülâlesi tahta geçmişti (581—611); bu yeni sülâlenin ilk imparatoru Kao-tsu idi. Türk kağanı Çe-u ailesine akraba olması dolayısıyla, gûya, meşru hükümdarın haklarını müdafaa maksadiyle silâha sarıldı. İmparator Kao-tsu da bu durum karşısında ne yapacağını bilemedi. Fakat nazır Çang-sung-çing, tavsiyeleriyle imparatorun yardımına yetişti. Çin nazırına göre: İmparatorun, Türklerin kendi aralarında mevcut olan rekabeti gizlice körüklemesi icabediyordu. Nazır bu maksatla imparator Kao-tsu'ya, tavsiyelerini bir rapor halinde taktim etti.

Çang-sun-çing'in raporu, Çinlilerin türk politikası (581): Çin İmparatorluğunun Türklere karşı takibettiği “divide et imprea” (ayır ve hükmet) siyasetinin ana hatlarını ihtiva eden nazır Çang-sun-çing'in meşhur raporunu naklediyoruz :

“(Çin İmparatorluğunda) iç karışıklıklar son raddesini bulunca, muhakkak asayişe doğru gidileceği hakkındaki sözleri duydum. İşte bunun içindir ki yüksek Gök (tanrı) kendi gizli niyetlerini belli eder ve aziz zata da (yani imparatora) bunları gerçekleştirmeğe imkân verir. Yüz hükümdarın halefi olan haşmetli imparatorumuzun bin yıldanberi nişanı mahsusla tefrik edilen bir devirde tahta çıktıklarını, tevazu ile zannediyorum. Çinliler sakin dursalar dahi, barbarlar (yani Türkler) bize düşman kalacaklardır. Onları tedib için askerî kuvvetlerin teşkiline durum elverişli değildir. Eğer barbarlar rahat bırakılacak olurlarsa—onlar bize karşı hücumâ geçeceklerdir. İşte bundan dolayıdır ki (barbarları) tedricen def etmek için gizli vasıtalara başvurmak lâzımgeliyor. Eğer bu proje) suya düşerse—ahalinin (Çinliler) sükûneti bozulacaktır. Fakat (bu

⁴⁴ Iakinf I, 235 : İlifülü Şe Mohe Şibolo-han.

proje) gerçekleştirildiği ve başarı ile sona erdirildiği takdirde, (bizden sonra gelecek) on bin neslin saadeti teminat altına alınmış olur. Milletimizin saadet veya felâketinin ne gibi olaylara bağlı olduğunu tafsilâta, tevazu dahilinde, Size arz etmek isterim.

İmparator Çe-u'nun saltanatının sonunda memleket dışına büyük elçi sıfatıyla gönderilmek şerefini nail olmuştum: H'yung-nu'ların (yani Türklerin) birbirleri ile münasebetleri bence mükemmel bir şekilde bellidir. Şe-tu (Şapolyo) karşısında T'u-kien-ku (İstemi yabğunun oğlu) büyük bir kuvvete mâliktir; fakat o, menşei icabı Şe-tu'dan aşağı bir mevkiye bulunuyor. Dış görünüşte onlar hep beraber gibi iseler de, içten birbirlerine karşı düşmanlık hissi beslerler; bu düşmanlık artık aşikâr olmağa başlamıştır. Eğer onların ihtirasları körüklenirse—harbe tutuşmakta gecikmeyeceklerdir. Diğer yandan, Şe-tu'nun küçük biraderi Çu-lo'heu çok kurnaz bir kimsedir, fakat kuvveti azdır; kendisi mahirane bir şekilde halkın sempatisini kazanmıştır: İl büyüklerinin ona karşı teveccühleri vardır. Bundan ötürü Şe-tu kendisini sevmez ve bu yüzden (yani halkın biraderini sevdiğinden) üzülür. Şe-tu gizli-hislerini saklar, fakat üzüntü ve korku içinde yaşar. A-po (Talopien-Muhan'ın oğlu) sebatkâr değildir ve kararsızdır; o, Şe-tu'dan çok korkar ve onun sevk ve idaresine tabidir; çünkü A-po her zaman için kuvvetliye tabidir ve muayyen bir karar sahibi değildir.

(Türk ilinde durum böyle olunca) şimdi bunlarla (yani Şapolyo'nun yeğenleri ve amcaları ile) uzâktan bağ tesis etmeli ve (Şapolyo'ya karşı) yakından hücum yapılmalıdır. Kuvvetliler arasında ayrılık tohumu ekmeli ve zayıf olanlar (kuvvetliye karşı) birleştirilmelidir*. Tien-kiu'ye (Tardu) bir elçi gönderip onu Apo-han ile birleşmeğe teşvik edilmelidir. Bu gerçekleştiği takdirde Şe-tu (Şapolyo) kuvvetlerinin (hücum) yolunu değiştirmek ve sağ yandaki (yani Çin'in batısındaki) memleketlerini korumak zorunda kalacaktır. Sonra, Çu-lo-heu'yu (Şapolyo'nun küçük biraderi) Hi ve Silerle (doğu ve kuzeyde yaşayan barbarlar) birleştirmek mümkün olursa, Şe-tu askerî kuvvetlerini bölecek ve soldaki (yani Çin'in doğusundaki) memleketleri korumak için o tarafa dönecektir. Bütün bunlar olduğu takdirde—şüpheler ve münafetler birbirini takibedecek, birbirlerine karşı derin husumet hisleri taşıyan adamlar (yani Türk prensleri) birbirlerinden ayrılacaklar ve ebediyen birleşmeyeceklerdir. On yıllık bir zaman sonunda, böylece zuhûra gelen ufak bir ihtilâftan istifade ile, barbarlara (Türlere) hücum edilirse, ilk darbeye onların kudretini imha etmek mümkün olacaktır⁴⁵.

Nazır Çang-sun-çing'in tavsiyeleri imparator Kao-tsu tarafından memnuniyetle tasvib edilmiş ve bu rapor, çin hükümetince Türklerle karşı

* Aralık benimdir.

⁴⁵ J. A. 1864, 358-360 pp.

takibedilecek siyasetin esasını teşkil etmiştir. “Bir barbar kavme karşı diğer birini koymak” suretiyle imparatorluğu korumasını çok iyi bilen Bizanslılar gibi, Çinlilerin de bu hususta üstad (!) oldukları, Gök Türk Kağanlığının sonraki tarihinden ve Çin-Türk münasebetlerinden ‘açıkça görülmektedir.

Çinlilerin Türklerin arasını açmağa muvaffak olmaları: İmparator Kao-tsu, nazır Çang-sun-çing vasıtasıyla Gök Türk ilinin siyasi durumu, etnik vaziyeti ve topografyası hakkında esaslı bilgi elde ettikten sonra, tavsiye edilen prensiplerin tatbikine girişti. Büyük mirahurunu Batı Türkleri yabğusu olan Tien-kiu’ye (Tardu) gönderdi; Çin elçisi, türk yabğusuna imparatorun kendisine karşı ayrı bir iltifat nişanesi olmak üzere “kurt başlı” bir bayrak getirmişti. Bununla, Tardu’nun “kağanlığı” Çin sarayınca da tanınmış oluyordu. Bu suretle Şapolyo ile Tardu arasına nifak da sokulmuş oluyordu. Çin imparatoru, Hi ve Si’lerden başka Kitan’lara da ipek ve altın olmak üzere hediyeler gönderdi. Çang-sun-çing Şapolyo’nun biraderi Çu-lo-heu ile de buluştu ve bu prensi gayet kurnazca Çin’e tâbi olmağa sevketti. Bir taraftan Çin için büyük bir tehlike teşkil eden Şapolyo ile Batı Türklerinin başı olan Tardu (kağan), ve diğer yandan Doğu ili kağanı (Şapolyo) ile öz kardeşi arasına nifak sokulmuş oldu. Gizli ve kurnazca yapılan çin politikası, bu suretle, ilk müsbet neticeyi elde etmiş ve Çin için büyük bir tehlike teşkil eden büyük Türk Devletinin birliğini parçalamak ve Türkleri kuvvetten düşürmek için lâzımgelen tedbirleri hazırlamış bulunuyordu.

Şapolyo’nun çin seferleri: Çin’in Şapolyo’ya karşı çevirdiği entrikalar gizli kalmamış ve Gök Türk Kağanlığı ile Çin arasının gittikçe açılmasına sebep olmuştu. Şapolyo’nun Çin’e karşı sefer açması için meşru bir sebep te mevcuttu: Türk kağanının kaynatası olan imparator şimdiki imparator Kao-tsu tarafından tahtından indirilmişti; Şapolyo bunun öcünü almak maksadiyle harekete geçebilirdi. Nitekim kağanın hatunu, çinli prenses, kocasını bu yolda durmadan teşvik etmekte idi. Şapolyo, gerek siyasi emeller, gerek hatunun tesiriyle,⁴⁶ Çin’e karşı harbe başladı.

İlk seferin 582 de açıldığını öğreniyoruz. Türkler Çeupan mahallinde Çinlilere hücum edince, çin kuvvetleri çekildiler; bu münasebetle Türklerle Çinliler arasında arkası kesilmeden üç gün (ve gece) savaşların yapıldığı anlatılıyor. Çarpışmalar esnasında Çinlilerin on bin ölü ve yaralı verdiklerini de öğreniyoruz. Türklere gelince, savaş sâhasından çekilmelerinden önce ölülerini yaktıkları haber veriliyor.

Şapolyo tarafından Çin’e karşı yapılan ikinci sefer 583 yılında icra olundu. O yıldaki olaylar münasebetiyle, Suy sülâlesi salnamelerindeki bir kayıtda İmparator Kao-tsu’nun ağzından “Türklerin gözetme kuleri muhafızlarını zorla kaldırdıkları, şehir ve köy ahalisini katliâm ettikleri; bu gibi ahvalin

⁴⁶ J. A. 1864, I, 235.

tekrarlanmadığı hiçbir sene olmadığı” kabîinden sözler nakledildiği de yazılıdır. İmparatorun bu sözlerinin o sıralardaki türk hücumlarının şiddet ve sıklığını göstermeğe kâfidir.

Doğu türk ilinde zuhûra gelen bazı nahoş şeyler, umumî durumun Şapolyo aleyhine gelişmesine yol açtı. Bunlardan biri, o sıralarda türk ilinde büyük bir kıtlık ve açlığın baş göstermesi idi; bundan başka şiddetli bir taun hastalığı salgını da başladı. Kıtlığın derecesi o kadar büyüktü, ki halk kemikleri öğütüp yemek mecburiyetinde kaldı. Bu felâketli durum karşısında halk yiyeceği bol olan yerlere göç etmeğe koyuldu. Her halde Çinlilerin teşvikiyle olacak ki türk uruğlarından bazıları Çin ülkesine gittiler ve Çin hâkimiyeti altına girdiler. Bütün bunların neticesi—Şapolyo'nun idaresindeki Gök Türk Devletinin kudret ve kuvvetinden epeyi kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

Gök Türk tiginleri arasında mücadele. Çin ile dostluk tesisi mecburiyeti: Bu defa Şapolyo'nun idare ettiği ülkenin içinde mücadele patlak verdi. Bu hususta Çin kaynaklarında tafsilâtlı malûmat verilmektedir. Mücadele Şapolyo ile Mu-han'ın oğlu Apo-han arasında cereyan etmiştir. Şapolyo, sert ve zalim ruhlu oluşundan ötürü Apo-han'ı sevmezmiş; bundan ötürü kağan, Apo-han'ın ilini-ulusunu ânî bir baskınla dağıtmış, prensin annesini öldürtmüştü. Apo-han bunun üzerine Batıya, Şapolyo'nun amcası olan Tateu (Tardu) katına sığınmıştı. Bunu müteakıp Şapolyo ile Apo-han arasında çarpışmalar cereyan ettiği bildiriliyor. O sıralarda Şapolyo'nun yeğeni Tıkınca'nın da isyan çıkardığını öğreniyoruz.

Bu mücadeleler sonunda türk ili artık siyasî bir birlik olmaktan çıkmıştı. Çinlilerin teşvikiyle körüklenen bu iç mücadelede bilhassâ ayrı türk han oğullarının ihtirasları kamçılanmış, türk illeri ve uruğları, muhteris beyler arkasında, birbirleriyle kanlı savaflara tutuşmuşlardı. Neticede Bunun kağan ve İstemi yabğu tarafından kurulan Gök Türk Kağanlığı birliğini kaybetti, “Doğu,, ve “Batı“ olmak üzere iki parçaya bölündü (M. s. 582 de).

Şapolyo'nun yakın akrabaları isyan çıkarmaktan geri durmadılar. Bu durum karşısında Doğu Gök Türk Devleti büsbütün kuvvetten düştü. Bunun üzerine Şapolyo Çin'e karşı şimdiye kadar takib ettiği siyasetini değiştirmek mecburiyetinde kaldı ⁴⁷. Eski düşmanlık yerine bu defa dostça bir siyaset takibedilecekti. Bunun icabı olarak Şapolyo kağan Çin imparatoruna gayet dostane bir dilde yazılmış nameler göndermeğe başladı ⁴⁸. Bunlardan bazıları nakledilmiştir. Bu namelerin birinden Gök Türk Kağanlığı diplomatik vesikalarında “on iki hayvanlı” takvime göre tarih atıldığı dahi anlaşılmaktadır. Türk kağanın samimî sözleri ve dileklerinin karşılığı olarak, Çin imparatoru de gayet nazik bir cevap yazmış ve kağanın hatunu çin prensesini ziyaret maksadiyle türk iline bir elçi heyeti göndermişti.

⁴⁷ Iakinf I, 238.

⁴⁸ Iakinf, I, 237.

Maamafih aradaki münasebetlerin ancak zahiren düzeldiği görülüyor; Şapolyo'nun gelen çin elçisine fena muamelede bulunduğu bunu gösterir. Bir müddet sonra aradaki anlaşmazlık ta giderilmiş ve türk kağanı çin imparatoruna saygı dolu bir name ile karşılık vermişti. Çin elçisinin kabulüne ait notlardan, türk kağanının karısı çin prensesinin "hatun" lâkabını taşıdığını da öğreniyoruz.

Şapolyo ile çin imparatoru arasında dostça münasebetler tesis edilmekle beraber, Çinlilerin el altından Batı ili Türklerini Doğu Gök Türk iline karşı kıskırttıkları biliniyor. Bunun icabı olarak Batı Türkleri kağanı Tardu, Şapolyo'ya karşı harekete geçti. Yine Çinlilerin teşviki üzerine Kitanlar da silâha sarıldılar. Şapolyo bu durum karşısında çin sarayına müracaat ederek, Gobi çölünün güneyindeki Petao vadisinde bir müddet kalmak için izin istedi; Çinliler buna muvafakat cevabını verdiler.

Doğu Türk ili kağanı, o sıralarda Batı Türk ilinde bulunan (daha doğrusu o taraflara kaçan) Apo-han'a karşı bir sefer açmıştı. Bu seferde Apo-han yenilmiş ve esir edilmişti. Fakat tam bu esnada Şapolyo'nun muhafızsız kalan ordugâhı A-pa adını taşıyan bir kavim tarafından baskına uğruyarak, kağanın hatunu ve çocukları esir edilmişlerdi. Oraya yakın bulunan çin kuvvetleri yetişib, türk kağanının hatunu ve çocuklarını kurtardılar, ve sahibine yolladılar; Çinlilerin bu hareketleriyle türk kağanını kendilerine medyun bırakmak istedikleri anlaşılıyor. Kağan bunun karşılığı olmak üzere, Gobi çölünü türk ili ile Çin arasında sınır olarak kabul etti; ayrıca, imparatoru öven sözlerle dolu bir name de yolladı. Şapolyo'nun namesinde şöyle bir cümlelerin bulunduğu da bildirilmektedir: "Gök yüzünde iki güneş olmadığı gibi, fikrime göre yer yüzünde de iki imparator olmamalıdır." Bu sözler bir bakımdan, fakat tamamıyla başka şartlar içinde, Timur'un Yıldırım Bayazid'e söylediği rivayet edilen bir fikrayı hatırlatmaktadır.

Şapolyo, Çin imparatoruna tazimatını bildirmek için, yedinci oğlu olan Kho-han-çin'i gönderdiğini de mektubunda yazmıştı. İmparatorun gelen cevapta, kağanın hatununa ve oğluna yüksek (çin) rütbeleri verildiği bildirildi. Doğu Türk kağanının bundan fevkalâde memnun kaldığı ve imparatora "her yıl vergi ve hediyeler gönderdiği" çin kaynaklarınca tesbit edilmiştir. Şapolyo'nun ordugâhı basılarak karısı ve çocukları esir edilince, bunların Çinlilerin yardımıyla kurtarılmasını müteakip, Doğu Türk Kağanlığı ile Çin arasında hakikaten iyi münasebetlerin tesis edildiğini görüyoruz. Çinliler de artık Şapolyo'nun daha fazla kuvvetten düşmesini arzu etmiyorlardı; çünkü tam o sıralarda, vaktiyle çin sarayı tarafından teşvik görmüş olan, Batı ili kağanı Tardu, bu defa Çinlilere karşı kafa tutmağa başlamıştı. Sırasına göre bir türk kavmini diğerine karşı koymak siyasetini tatbik etmekte olan çin hükûmeti, Tardu'nun fazla kuvvetlenmesini kendisi için zararlı telâkki ettiğinden, Şapolyo ile dostça münasebetleri devam ettirmeyi uygun bulmakta idi.

Şapolyo'nun 587 yılında öldüğünü öğreniyoruz. Bu münasebetle çin kaynağında şu malûmat veriliyor: Khay-hoang devrinin yedinci yılı ilk

ayında (587) Şapolyo kağan, memleketi mahsulâtından vergi takdimi için imparatora oğlunu göndermişti. Kağan bu münasebetle, Heng-çeu ve Tay-çeu mıntakaları arasında avlanmak müsaadesini de istemişti. İmparator, kağanın bu ricasını kabul etti. Şapolyo burada avlanırken bir günde on geyik vurdu ve kuyrukları ile dillerini ⁴⁹ imparatora hediye olarak yolladı. Kağan, Tse-ho askerî çevresine döndüğü zaman çadırını yıkılmış buldu ve bundan ötürü fevkalâde müteessir oldu. Bu vaka üzerinden bir ay sonra Şapolyo kağan'ın öldüğü bildirilmektedir.

Şapolyo'nun halefleri: Şapolyo kağanın vasiyetnamesi mucibince, kağanın küçük biraderi Çu-lo-heu'nun tahta çıkması icabediyordu. Şapolyo'nun öz oğlu Yong-yu-liu anadan doğma nazik ve nahif yapılı olduğundan, babası tarafından tahta lâyük görülmediği anlaşılıyor. Halbuki, Çu-lo-heu bu prensin meşru hakkını çiğnemek istememiş ve tahta çıkması için beş altı defa ısrar etmiş ise de bunda muvaffak olamamıştı. Yong-yu-liu'nun kat'î reddi üzerine Çu-lo-heu kağanlığı kabul ve "Şehu-han" lâkabiyle tahta çıktı.

Şehu-hanın gayet cesur bir asker ve mahir bir diplomat hükümdar olduğunu öğreniyoruz. Kendisinin şekli ve şemayiline ait şu teferruat verilmektedir: Uzun çeneli, arkası bir az kamburumsu, seyrek kaşlı ve parlak gözleri olan bir adamdı. Şehu-han'ın, Batı türk ilinde bulunan Talopien (Apo han) ile harbettığı, onu esir aldığı ve hattâ öldürmek istediği bildiriliyor. Fakat çin hükümeti türk ilindeki karışıklıkların devamını istediğinden, buna muvafakat etmedi. Şehu han, bir müddet sonra, Batıda yaptığı bir harbde okla yaralanıp ölmüştür.

Şehu handan sonra, Doğu Gök Türk Kağanlığı tahtına Şapolyo'nun oğlu Yong-yu-liu geçti. Onun zamanında Doğu Türk ili ile çin arasındaki dostane münasebetler devam ettirildi. Türk beyleri 593 yılında çin imparatoruna elçiler göndererek "çin sınırı boyunca, çin ile ticaret yapabilmek için pazar yerlerinin tayin edilmesi müsaadesini" istediler. Türklerin, çok eskiden olduğu gibi, çin ile ticarete büyük ehemmiyet attedikleri bu kayıttan anlaşılmaktadır.

Tulan (Tuli) han ve Türk ilinde ayrılığın başlangıcı: Şapolyo'nun oğlu olup, önce Şen-han adını taşıyan, tahta geçince "Tulan" (Tuli) lâkabını aldığı bilinen bu hükümdar, galiba, Doğu Türklerinden ancak bazı ulusların hanı idi. Tulan han'ın, Yong-yu-liu kağandan ayrı düştüğü ve başka bir mıntakada hâkimiyet sürdüğü anlaşılmaktadır. Tulan han, Batı türk kağanı Tardu ile savaşa tutuşunca, Çinliler araya girmişler, ve her iki ordunun kendi memleketlerine dönüp gitmesini sağlamışlardı. Çin sarayının, siyasi hesaplara dayanarak Tulan hanı iltizam ettiğine bakılırsa Doğu türk ilinin asıl kağanı olan Yong-yu-liu ile Çin arasında anlaşmazlık

⁴⁹ İakinf I, 238: Bir günde kendi eliyle 18 geyiği öldürdüğü, arka ve baş kısımlarının (çin) sarayına sunulduğu.

hüküm sürdüğüne hükmedilebilir ki, şimdi nakledeceğimiz vaka bunu göstermektedir.

Yong-yu-liu kağan, eski türk geleneği mucibince çinli bir prensesle evlenmek istemiş ve bu hususta çin sarayına müracaatle imparatorun muvafakat cevabını almıştı. Fakat ihtiyar tilki-nazır Çang-sun-çing imparatorun verdiği sözü bozdurmuştu; çünkü "Yong-yu-liu kağan, Çinlilerden yardım gören Türklerin düşmanı" idi. Buna mukabil Tulan hanın çinli bir prensesle evlenmesi arzusu yerine getirilmiş ve kendisine saraydan bir prenses gönderilmişti. Bir müddet sonra Tulan han'ın ordugâhını Ötüken civarında kurduğunu öğreniyoruz; bunu yapmakla öz türk yurduna varis olduğunu göstermek istediği anlaşılıyor. Kendisine çin hükümetinin her hususta yardımda bulunması, Yong-yu-liu kağanın kuvvetten düşmesini intaç etti. Kağanın Çin'e karşı harekete geçmesi üzerine, imparator bu defa Tulan han'ı büsbütün yükseltti, ona ve mahiyeti, pek iyi anlaşılmiyan "Ki-jin-han" (Kiçi han, yani Küçük han?) lâkabını verdi. Bununla da yetinilmiyerek, Tulan han'a ili-ulusu ile yerleşmesi için Ta-li adıyla bir şehrin Çinliler tarafından tesis edildiğini öğreniyoruz.

Tulan han'ın 599 da büsbütün çin tabiiyetine girdiği anlaşılıyor. Bir türk hanının bu hareketi bütün türk ilinde, bütün türk uruğları arasında çok fena karşılanmıştı. Doğu ve Batı kağanları Tulan han'ın bu hareketinden dolayı kızarak onu cezalandırmak maksadiyle sefer açtular. Ânî bir baskınla Tulan (Tuli) han'ın ordugâhı perişan edildi; hanın biraderleri, oğulları ve yeğenleri öldürüldüler. Tulan Han ise, ancak beş atlının refakatinde Çin'e kaçıp kurtulabildi. İmparator Tulan (Tuli) han'ı elinden tuttu, tekrar yükseltti, ilini-ulusunu toplamağa yardım etti; kendisine "zekâsı, akli ve tedbiri sağlam olan han" manâsına gelen "İ-li-çin-teu-kimin-han"⁵⁰ (İli çin (hakikî) törkümlü (?) han) lâkabını verildi. Bundan sonra çin kaynaklarında Tulan han hep "Kimin han" adıyla zikredilmektedir. Kendisinin çok geçmeden yanındaki askerleri tarafından öldürüldüğünü öğreniyoruz. Hanın, yabancı bir devletin hizmetine girmesinin uruğdaşları tarafından hoş görülmediğini, onun bu âkibeti göstermektedir.

Bu sıralarda Gök Türk ilindeki durum çok karışmıştı. Tulan han sonraki (lâkabiyle "Kimin han") sahneden çekilince, Ta-teu adlı bir han-oğlunun tahta çıktığı anlaşılıyor. Bu zatın "Pu-kia" han⁵¹ lâkabını taşıdığı biliniyor. Pukia hanın Çinlilere amansız bir düşman olduğu bilhassa kaydedilmektedir. Türklerle Çin arasında cereyan eden savaşlar esnasında, Çinlilerin, Pu-kia hana ait çeşme ve kuyuları zehirlemek gibi, gayet barbarca bir usul kullandıkları da biliniyor⁵².

Bu sıralarda Yong-yu-liu kağanın öldüğü, yerine de "Ki-min" lâkabiyle ikinci bir kağanın tahta geçtiğini çin kaynakları kaydederler. Bu

⁵⁰ Iakinf, I, 242.

⁵¹ Iakinf I, 242 : Buge han.

⁵² J. A. 1864, t. 3, 524 p.

zatin kim olduğu kat'î olarak tesbit edilemiyorsa da, Çin'e iltica eden Şapolyo'nun küçük oğlu Tu-so-lu olması muhtemeldir. Ki-min hanın, "keçeden çadırlar yerine evler yaptırmayı" ve Çin sınırına yakın bir şehir kurmayı tasarladığı" bilindiğine göre, böyle bir hareket bazı türk uruğlarının göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmekte olduklarına delâlet eder. Ki-min kağan 608 tarihinde hastalanarak ölmüş, yerine de "Şi-pi,, han lâkabiyle ve Çin imparatorunun tasvibiyle oğlu To-ki-şi geçmiştir.

Doğu Türk Kağanlığının yeniden kuvvetlenmesi : Şipi han, babasının hilâfına olarak Çine karşı tamamiyle müstakil ve hattâ düşmanca siyaset takib etmekten çekinmedi. 615 yılında Türkler ânî bir baskınla Çin imparatorunu ele geçirmek teşebbüsünde bile bulundular; fakat kağanın karısı olan çinli prensesin gizlice haber vermesi üzerine imparator'un yakalanmaktan kurtulduğu anlaşılıyor. Şipi hanın çin şehirlerine hücum ettiği, çin ülkesine akınlar yaptığı bildirilmektedir.

Bu türk kağanının çok enerjik bir kişi olduğu faaliyetinden anlaşılıyor. Tam o sıralarda Çin'de iç mücadelenin patlak vermiş olması (605—616) Şipi'nin işini kolaylaştırmıştı. Bundan faydalanan Doğu ili Türkleri kendilerini Çin'in nüfuzundan kurtarmakla kalmamışlar, Çin'e karşı üstün bir durum sağlamağa dahi muvaffak olmuşlardı. Bu suretle Doğu Gök Türk Kağanlığı yeniden parlamış ve eski kudretini bulur gibi olmuştu. Çinlilerden birçok devlet adamının türk kağanı hizmetine girmesi, doğudaki bazı "barbar" kavimlerin de türk hâkimiyetini tanımaları buna delâlet eder; "barbar; kavimlerin, Moğolların cedleri sayılan "Şey-vey"ler ve "Tu-ku-hoen"ler olduğu biliniyor. Kao-çang (Uygurlar)ların da Şipi kağanı tanıdıklarını öğreniyoruz. Doğu Türk Kağanlığının yeniden kuvvetlendiği "Şipi hanın emrindeki okçuların mikdarının bir milyon kişiyi bulduğunu" kaydından açıkça anlaşıldığı gibi, çin kaynaklarının "barbarlar (yani)Türkler eski zamanlardanberi bu kadar kuvvet ve kudret-sahibi olamamışlardı" tarzındaki kayıtlarıyla de teyit edilmektedir.

Çin imparatoru bu durum karşısında türk kağanı ile iyi geçinmek siyasetini takibten başka bir çare bulamadı; Çinliler hattâ Doğu türk devleti ile bir ittifak akdine talib oldular; arada elçilerin gidip geldiği biliniyor. Şipi kağan tarafından "tele" lâkabını taşıyan bir türk büyüğü Çin'e elçi olarak gönderilmişti; kağanın bu münasebetle imparatora "iki bin at ve beşyüz asker" yolladığını da öğreniyoruz; bununla, her halde, kağan tarafından Çin'e yapılan askerî yardım kasedilmiş olmalıdır. 618 yılı kayıtları arasında Şipi kağandan Çin'e "Kotoło tele"⁵³ (Kutluk tele) adlı bir elçinin gelişinden bahsedilmiştir. Aynı yılda, Şipi kağanın "çadırının kendiliğinden yıkıldığını" öğreniyoruz. Türklerdeki inanca göre bu, iyilik âlâmeti değildi; nitekim ertesi sene kağanın öldüğü bildiriliyor. Doğu türk ilinin başına da Şipi'nin iğlu Se-li-fo-şe geçti.

⁵³ Iakinf I, 246 : Gudulu Dele.

Hieli kağan (619—630): Şipi kağanın saltanatının son yılında çin tahtına T'ang sülâlesi (618—907) geçmek suretiyle Çindeki karışıklıklar durdurulmuştu. Devletin başına kuvvetli bir zatın gelmesi neticesinde Çin kendini süratle toplayıp toparlamak ve kuvvetlenmek imkânını buldu. Doğu Türk Kağanlığında da Şipi kağanın tesis ettiği düzen devam ediyor. tahta geçen kağanlar kudretli ve becerikli kimseler olduğundan, türk ilinin asayışı yerinde idi. Şipi'nin halefi olan Se-li-fo-şe, "Çu-lo" (çura ?) lâkabıyla hâkimiyet sürdüğü yıllarda, Çin'e karşı seferler açmak suretiyle, bu memlekete baskı yapmakta devam etmişti. Yeni Çin imparatoru bu türk kağanı ile iyi münasebetler tesisine gayretle, kağana çinli bir prenses göndermişti. Çu-lo kağanın saltanatı ancak bir yıl sürmüş; kağan ölünce yerine küçük kardeşi (Şipi'nin oğlu) To-pi geçmiş ve "Hieli" (Kieli, Kietli?) lâkabını almıştı.

Hieli kağanın hâkimiyeti yılları, son kısmı hariç, Doğu Türk devletinin yeniden parladığı devri teşkil eder. Kudretli bir şahsiyet olan yeni kağan durmadan çin üzerine seferler açmış ve büyük başarılar elde etmişti. 621 ve 622 yıllarında yapılan seferlerin bilhassa önemli olduğu biliniyor. 150 bin kişilik bir türk ordusu Yen-men mıntakasına girmiş, köyleri ve kasabaları yağma etmiş, kadın ve erkek olmak üzere on bin kişiden fazla esir alıp götürmüştü. Maamafih çin kuvvetleri yetişerek kağanı ağır bir hezimete uğratmışlardı; türk hükümdarı da çin ile barış akdetmek zorunda kalmıştı (623 de).

624 yılında Türklerin yeniden harekete geçtiklerini görüyoruz. Bu defa T'sin prensinin büyük bir cesaret göstermesi ve kağanın biraderi To-li'nin Çinlilerle anlaşması—Hieli'yi çekilip gitmek zorunda bırakmıştı.

Bu vakadan sonra Hieli kağan, artık eskisine nisbetle çok kuvvetli olan, Çin imparatoru ile uzlaşmak siyasetini takibe başlıyor; bu maksatla sırasına göre ya elçi göndermiş veya akınlar yapmak suretiyle baskıda bulunmuştur⁵⁴. 624 veya 625 te Çin imparatorundan ticaret müsaadesi alınmışken, 625 te türk kuvvetleri Tay-çeu valisini yeniyorlar; 626 da da türk akını tekrarlanıyor; 100 bin kişilik bir türk ordusu Çine giriyor ve Vu-kong'u zabtediyor. Hieli kağanın kuvvetleri Vey nehri boyunda iken, çin imparatoru bizzat karşı çıkıyor; ancak altı kişinin refakatinde ordusundan ayrılarak Hieli kağanın karşısına geliyor ve nehrin öbür tarafından Türkleri "barışa aykırı hareketlerinden ötürü" muahaze ettikten sonra⁵⁵, hemen hücumla geçmek tehdidinde bulunuyor. Çin imparatorunun bu cesurane hareketinden Türklerin şaşırıklarını ve kağanın derhal sulha talib olduğunu çin kaynağı kaydetmiştir. 626 yılında akdedilen bu barış "Vey köprüsü barışı" diye maruftur; barış şartlarının Vey nehri köprüsü üstünde kararlaştırılmasından dolayı böyle bir ad verilmiş olma-

⁵⁴ Bu seferlere ait tafsilât : Iakinf I,247-250.

⁵⁵ Iakinf I, 252.

lıdır. Türk kağanının bu barış akdinden kurban olarak önce beyaz bir at getirdiği de bildirilmektedir.

“Vey köprüsü barışı”ndan sonra Doğu Türk Kağanlığının gittikçe fena bir duruma düştüğü görülüyor. 627 yılında kar her zamankinden çok fazla yağmış ve mevsimsiz soğuklar bastırmıştı; neticede türk ilinde kıtlık (galiba “cut”un tesiriyle) başgösterdi; çok miktarda hayvan öldü; insan kaybı da büyük bir yekûn tutuyordu⁵⁶. Başka bir felâket de: Sie-yen-to, Hoey-hu (Uygur) ve Payeku uruğlarının isyanı oldu. Kağanın biraderi Tó-li (Tu-luy ?) nin el altından imparator ile anlaştığı biliniyor. Bütün bunlar Kağanlığın içten sarsılmasına sebep oldu.

İsyan eden Sie-yen-to’ların başbuğu “han” lâkabını aldı ve Çin ile münasebete girişti. Hieli kağan tam o sıralarda Çin’e karşı bir sefer açmış bulunuyordu; Çinlilerin harekete geçmeleri üzerine kağan, bir müddet önce zabtettiği, Ma-i şehriyi bıraktı ve çekildi. Tam o sıralarda dokuz Türk uruğu (kabîle) reisi çin imparatoruna tabi olduklarını ilân ettiler. Payeku, Peko, Tong-lo, Si ve Hi kavimleri de imparatorun hâkimiyetini tanıdılar. Çin imparatoru bunun üzerine, kalan türk ulusu ve uruğlarını tedib maksadıyla türk ili üzerine birkaç koldan ordular sevketti. Çin kuvvetlerinin en büyüğü general Li-tsing’in kumandasında ilerlemekte idi.

Birinci Doğu Gök Türk Kağanlığının yıkılışı (630): General Li-tsing’in ordusu Vu-yang dağı eteğinde kampını kurduktan sonra, Hieli kağanın ordugâhına geceleyin ânî bir baskın yaptı. Türk kağanı oradan kaçmağa muvaffak oldu ve Gobi çölünün başladığı yere kadar gelebildi. Bu durum karşısında kağan sülâlesine mensup birkaç türk büyüğü, Türklerden ayrılıp Çinlilere katıldılar; bu olay türk ili ve ordusunda artık bozgun ve dağılma havasının kuvvetle estiğine delâlet eder. Çok sıkışık bir durumda bulunan Hieli kağan ise T’ien-şen (Tanrı) dağları arasındaki yaylaya çekilmişti. Çin’e karşı mücadelenin imkânsız olduğuna hükmeden Hieli kağan, büyük rütbeli subaylarından birini imparatora göndererek, Çin’e tabi olmak istediğini arzetmiş ve “günahlarının affedilmesi,, dileğinde bulunmuştu. Çin imparatorunun bunun müracaat karşısında “kağanı teselli maksadıyla” iki generalini gönderdiği bildiriliyor. Halbuki general Li-tsing bu müzakerelerden kurnazca istifade etmiş ve türk kağanının ordugâhına bir baskın hazırlamıştı. Baskın yapılıncaya, Hieli kağan güç halle kendini kurtarabilmiş ve ancak, günde bin li (500 klm.) koşan atına binerek, Batı ilindeki türk başbuğlarından Şapolyo (İşbara, Asparuh ?) yanına iltica etmek suretiyle Çinlilerin eline düşmemişti. Halbuki Şapolyo Çinlilerle anlaşmış olduğundan kağan için çarpışmadı ve çin beylerinden Çang-pao-siang’ın kağanı yakalamasına mümanaat etmedi. Esir edilen Hieli kağan Çin imparatoruna gönderildi. Hieli tutsak edilince bütün ili, ulusu Çinlilerin eline düştü. Bu suretle, 630 yılında Doğu Gök Türk Kağan-

⁵⁶ Iakinf I, 256.

lığı bir devlet olarak yıkıldı; burada yaşayan türk uruğları çin hâkimiyeti altına alındılar.

Hieli kağanın Çindeki tutsağılığı hakkında çin kaynaklarında bazı tafsilât bulmak mümkündür. Bildirildiğine göre: Türk kağanı esir sıfatıyla çin imparatorunun huzûruna çıkarıldıktan sonra, imparator türk hükümdarının yüzüne karşı şu beş suçu saymıştı: “İlk suç—Türk devleti yıkılmışken, Çinde saltanat süren Suy hanedanının yardımıyla tekrar canlanmıştı; Hieli kağan bu yardımı unutmuş ve nankörlük etmiştir. İkinci suç—Hieli, Çin’in komşusu sıfatıyla verdiği sözü tutmamış ve çin sınırlarına tecavüz etmiştir. Üçüncü suç—Kağan askerî kudretinden ötürü fazla gurura kapılmış, cebir ve zulme başvurduğundan kendi tebeasının bile nefretini celb etmiştir. Dördüncü suç — Çin ahalisinin tarlalarını, ekinlerini tahrib etmişti. Beşinci suç—Kağan, çin hanedanı ile sıhriyet tesisini va’dettiği halde, bunu yerine getirmemiştir”⁵⁷. İmparator, gûya, sözlerine devamla, Hieli kağanın ölüm cezasına istihkak kesbettiğini beyan etmiş, fakat Vey köprüsünde vaktiyle akdedilen uzlaşmayı hatırladığını ve bundan ötürü kağanın hayatını bağışladığını bildirmişti. Bunu müteakip Hieli kağanın tutsaklık yılları başlıyor.

Kağanın bütün aile efradı ve maiyeti iade edilmiş ve kendisine Tay-po konağı tahsis edilmişti; esir türk hükümdarının her ne ihtiyacı varsa—hepsi de görülmüştü. Kağan daima aynı yerde yaşamağa alışkın olmadığından, saray bahçesinde kurdurduğu çadırının yerini mütemadiyen değiştirir ve başka bir yere naklettirmiş. Tutsaklık hayatını çadırda geçirdiği anlaşılan Hieli kağanın maiyetindeki adamları acıklı türküler çağırırlar, kağan da onlarla birlikte ağlarmış⁵⁸. Kağanın kederinden zayıf düştüğü, neşesini büsbütün kaybettiği de bildiriliyor. Çin imparatoru onun bu haline acımış ve geyikleri çok olan Fuşan dağı mıntakasında avlanabilmesi için, Hieli’ye bu muntakanın valiliğini teklif etmişti. Fakat kağanın bunu reddettiği bildiriliyor. Çin imparatoru tarafından bu tutsak türk hükümdarına “hassa alayı kumandanı” gibi yüksek bir rütbe ve geniş malikâneler verildiğini de öğreniyoruz. Bütün bunlar, vaktiyle büyük bir devletin başı olan Hieli’yi tatmin etmedi; kağan tutsak olmanın acısına dayanamıyarak 638 de öldü⁵⁹.

* * *

⁵⁷ J. A. 1864. Iakinf’in tercümesinde teferruatta bazı ayrılık var : I, 255-56 : “Sen (yani Hieli kağan) beş hareketinden ötürü suçlusun : 1) Baban devletini kaybetmişti; Suy sülâlesi’nin yardımı ile (tahtını) geri alabilmişti; sen ise sülâleye yardım yollu tek bir ok bile atmadın, bunun neticesi olarak bu sülâlenin büyük mabedinde, ve Şe ve Tszi mabedinde ne kurban ve ne de takdimler yapılmaktadır. 2) Benimle komşu olduğun halde, sadakatını bozdun ve sınırları rahatsız ettin. 3) Kuvvetine güvenerek, harbe son vermedin ve bununla oymaklar (uruğlar) arasında memnuniyetsizlik hasıl oldu. 4) Çin tebeasını yağma ve tarladaki ekini imha ettirdin. 5) Barış akdine ve sıhriyet tesisine muvafakat etmişken (kağan) boyuna bunları geçiktirmiş, sonunda (kendisi) saklanmışır (görünmemiştir).”

⁵⁸ Iakinf I, 256.

⁵⁹ Iakinf I, 256 : 634 te öldüğü.

Doğu Gök Türk Kağanlığının zâfa uğraması ve nihayet yıkılmasında en birinci âmil: Bumın kağan ve İstemi yabğu tarafından kurulan düzenin devam ettirilememiş olmasıdır. "Aşena" ailesi azaları, türk uruğları başbuğları, illeri-ulusları arasındaki birliğin temin edilemeyişi bütün türk kavimlerini felâketten felâketê sürüklemiştir. Bu durumdan en çok Çinliler faydalanmışlar ve Türkleri çin politikası için bir âlet haline getirmeğe muvaffak olmuşlardı. Çinli nazır Çang-sun-çing'in siyâsî prensipleri büyük bir ustalıkla tatbik edilmiş; türk beyleri ve ulusları arasına nifak sokulmuş; ayrı türk uruğları arasında mücadele başgöstermiş —ve bütün bunlar neticesinde Doğu Türk Kağanlığının kuvvetten düşmesi ve çin hâkimiyeti altına alınması için şartlar hazırlanmıştı. Bu acıklı durum Orhun yazıtlarında şu sözlerle ifade edilmiştir: "... (Bumın kağandan sonra)... küçük kardeşleri kağan olmuş ve tabii oğulları, yeğenleri kağan olmuşlar. Ondan sonra küçük kardeş büyük kardeşler gibi yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış, ve şüphesiz kötü kağanlar tahta çıkmışlar. Buyurukları (yüksek memurlar)da kezalik her halde cahil imişler, kötü imişler. Beylerle halk arasındaki nifak ve Çinlilerin kurnazlık, hilekârlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardeşlerle büyük kardeşleri bir biri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasına nifak tohumu ektikleri için, (türk tanrısı) Türk milletinin atalardan kalma ülkesini zevale yüz tutturmuş, ve meşru kağanlarını sukuta uğratmıştı"⁶⁰. Kötü idare, devletin başında duranlarla halk arasındaki düşmanlık, yabancı bir büyük devletin muayyen maksatlarla türk ilinde gizli faaliyetlerde bulunması gibi meşum âmiller bir araya geldiği için —Türk devletinin başına ne gibi felâketler doğduğunu Orhun yazıtları kısa ve açık bir lisanla ifade etmiştir.

IV

TÜRK İLİNDE ÇİN TAHAKKÜMÜ DEVRİ (630—681)

Hıeli kağanın tutsak edilmesinden sonra Doğu türk ili filen çin tahakkümü altına girmiş oldu. Olsa olsa Ötüken dağlarının kuzeyinde ve Baykal gölü çevresinde yaşayan bazı türk uruğları yarı müstakil bir hayat sürmekte devam etmişlerdi. Türklerden bazı zümrelerin Huang-hu (Sarı su)nun güney ve kuzey sâhasında, çin ülkesinde, yerleştikleri görülüyor; bir kısmının da çin askeri kıtaları arasına alındıkları biliniyor. Bu gibilerin kısa bir zamanda "çinlileştikleri" anlaşılıyor.

Bumın kağanın torunları, yani türk devletini idare eden ve türk ilinin meşru kağan olmak hakkını haiz kimselerin, Çinlilerin eline düşmekle, veya menfaatler karşılığı ile elde edilmiş olmakla, esas türk kitlesi, "kara kamuğu" (halkı) öndersiz kalmıştı. Yüksek tabakanın, yani han oğulları, beyler, buyurukların (yüksek memurlar) çabucak çin hâkimiyetini benimzedikleri biliniyor. Onlar yeni vaziyete göre kendi menfaatlerini gözet-

⁶⁰ Yazıtlar I E 5-7. satırlar.

mekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Bu gibiler “öz türk adlarını bırakarak, çin isimlerini alıyorlar, çin yaşayış tarzını benimsiyorlardı.” Bununla türk “kara kamuğu”ndan (halkından) esas itibariyle ayrı düşmüşlerdi. Çin kaynaklarında bu hususta misaller bulunduğu gibi, Orhun yazıtlarında (bengü taşlarda)da bundan acı acı şikâyet edilmektedir. Yazıtlarda deniliyor ki: “(Türk) beylerin oğulları Çinlilere köle ve pak kızları halayık oldular. Türk beyleri türk isim ve unvanlarını bıraktılar; çin beylerinin çince isim (veya unvan)lerini alarak çin imparatoruna tâbi oldular; elli yıl ona işlerini güçlerini verdiler; onun için doğuda gün doğusuna Bökli kağana değin sefer açtılar; batıda Demir-kapıya değin sefer ettiler; çin imparatoru için bunların memleket ve devletlerini hükümleri altına aldılar”⁶¹. Bu sözlerin yalnız edebî bir parça olmadığı, çin kaynaklarındaki kayıtlarda da görülmektedir.

Hieli kağanın ölümünden sonra, (oğlu) Ho-lo-ko Türklerin meşru hükümdarı sanılıyordu. Kağanın küçük biraderi Kie-şe-so Ho-lo-ko’yu kaçırıp, Türkleri yeniden bir kağanın idaresi altına koymak teşebbüsünde bulunurken, yakalanıyor ve öldürülüyor. Ho-lo-ko’da dağlık bir muntakaya sürgün ediliyor. Çinliler bunun üzerine Hieli kağanın akrabasından Toluşe oğlu Aşena-şemo’yu ön plâna çıkarıyorlar; kendisine “han” rütbesiyle birlikte, çince bir aile adı olan “Li” ismini veriyorlar. Aynı zamanda ulus beylerinden biri olan Sse-mo’ya da çince bir unvan verilerek, onu bazı türk uruğlarının başına geçiriyorlar. Bu zatın bir ziyafet esnasında “oğulları ve yeğenlerine T’ang sülâlesine asırlar boyunca hizmet etmesi temennisinde bulunduğu” bildirilmektedir. Sse-mo’nun başka bir münasebetle: “Yüzlerce yıl müddetle çin imparatorunun köpeği kalmak arzusunu beyan ettiği”de malûmdur. Bu türk beyinin Çinlilere karşı beslediği bu dalkavukça hayranlık ve sadakat yüzünden, kendi ırkdaşlarının nefret hislerini üzerine çektiği de biliniyor; Sse-mo’nun emrine verilen türk uruğlarının onu bırakıp gitmeleri bunu gösterir.

Sun-işi oğlu Aşena-nişo da çin imparatorunun sadık bendelerinden biri olup, Çinlilerden “Çong” (sadık dost) lâkabını almıştı. Bu suretle Çin’e hizmet eden ve sadakat gösteren birçok türk beyinin Çin adı veya unvanı aldıkları görülüyor. Bunlar arasında bazan çin tahakkümüne karşı ayaklananlar da olmuştur. Bu gibilerden 679 da Wen-no ve Fong-çi adlı iki türk büyüğü zikredilmektedir; bunların sebep oldukları isyan geniş bir mahiyet almıştı. Başkaldıran bu iki türk beyi “Asse-te-wen-po”yu han ilân etmişler ve yanlarına birçok türk uruğlarını toplamışlardı. İsyân hareketinin yirmi dört “daireye” (idarî bölge) yayıldığı anlaşılıyor⁶². O sene çok kar yağmış olduğundan, Çinli askerlerden birçoğu soğuktan bitab bir halde iken, Türkler tarafından imha edilmişlerdi; Çinlilerden ölenlerin ve tutsak edilenlerin adedi on binden fazla olduğu kaydedilmiştir. Çinliler ancak

⁶¹ Yazıtlar I E 7-8 ss

⁶² İakinf 1, 265.

mühim kuvvetler celbetmek suretiyle bu ayaklanmayı bastıra bildiler. Türklerin ilân ettikleri han esir edilmiş ve imparatora gönderilmişti. Fakat tam bu sıralarda, esas türk ilinde, türk "kara kamuğu" (halkı) arasında çin boyunduruğundan kurtulmak ve türk ilini yeniden canlandırmak için büyük bir hareket almış yürümüş bulunuyordu. Bu defa başlanan kurtuluş hareketini ikinci Doğu Türk Kağanlığını kuran Kutluğ (han) idare ediyordu.

V

İKİNCİ DOĞU GÖK TÜRK KAĞANLIĞI (682—745)

Türklerin kurtuluş savaşı ve Doğu Gök Türk Devletinin canlandırılması : 630 da Doğu türk ili ve 659 da Batı türk ili Çinlilerin hâkimiyeti altına alındıktan sonra, türk uruğlarından bazıları çin ülkesinde yerleşmiş ve "rahat hayata" alışmışlardı. Fakat öz türk geleneklerini olduğu gibi muhafaza eden esas halk kitlesi, yani "kara kamuğ", yabancı boyunduruğuna bir türlü ısınmamıştı; bu gibiler türklük ve egemenlik duygularını kaybetmemiş olan bazı han oğullarının önderliğinde, fırsat düştükçe Çinlilere karşı ayaklanmakta ve öz türk devletini yeniden kurmak yolunda gayret sarfetmekte idiler. Hieli kağanın ölümünden az sonra, türk tahtının meşru varisi sayılan türk prensini kaçırmak ve bir devlet kurmak teşebbüsünün yapıldığını yukarıda söylemiştik. Bu teşebbüs muvaffak olamayınca, 679 yılında türk uruğları yeniden bir "kurtuluş" savaşına başlamışlardı. Fakat bu ikinci teşebbüs de başarısızlıkla bitti.

Başarısızlıklara rağmen türk uruğlarının istiklâl ateşleri sönmüş değildi. Yüzyıllardanberi bir devlet sahibi olan, kendi kendilerini idareye alışmış, müstakil ve hür bir hayat yaşamış olan türk budunu (milleti) yabancı bir milletin boyunduruğu altında kalmayı, Tabğaç(Çin) tahakkümünün devamını bir türlü hazmedemiyordu. Türk budunun, "kara kamuğun" (halkının) hürriyet ve devlet hasreti Orhun yazıtlarında şu cümlelerle ifade olunmuştur: "Ben il sahibi bir millet idim, şimdi ilim hani? Kimin için il kazanacağım? Ben kağanlık bir millet idim, kağanım hani? Kime hizmet edeceğim?"⁶³ Kara halkın, yani esas türk kitlesinin istiklâl hisleri ile yanıp tutuşmasına karşılık birçok türk beyi, başbuğları, esas kitlenin arzusu hilâfına olarak, yabancı ve düşman bir millet ve devlet olan Çin'e (kitabelerdeki-Tabğaç'a) hizmet etmekte, yabancı tesirlere maruz kalmakta ve Türklüklerini kaybetmekte idiler. Türk milletini kurtarabilecek ve istiklâl hedeine götürecek kabiliyette kudretli bir başbuğ bir türlü zuhûr edememişti. Çinlilere karşı hürriyet bayrağı kaldırıldığı zaman, türk uruğları hep birlikte bir baş etrafında toplanamıyorlardı; ayrı uruğlar veya başbuğlar arasında anlaşmazlık, rekabet hüküm sürdüğünden, Çinliler bu gibi ayaklanmaları kolayca bastırabiliyorlardı. Nitekim, 679 daki ayaklanma, geniş bir ölçüde yapıldığı halde, muvaffak olamamıştı.

⁶³ Yazıtlar I E 9.

Türk budunun istiklâl ateşi, bu defa yeni bir başbuğun harekete geçmesiyle birdenbire alevlendi ve süratle Doğu türk ilinin her tarafını sardı. Kurtuluş hareketinin başında duran zat, Orhun yazıtlarının bildirdiğine göre İlderis kağandır. Asıl adının ne olduğu tesbit edilemiyor; ismi — ancak birer lâkab olan “Kutluğ” (Kutluk, çin kaynaklarında—Ko-to-lo) ve “İlderis” (İli toplayıp derleyen) şeklinde nakledilmiştir. Kendisinin tahta geçmek için meşru hakları haiz olduğu Hieli kağanın neslinden geldiği muhakkaktır⁶⁴. Kitabelerde, Kutluğ’un oğlu Bilge kağan, Bumın kağandan “dedem ve atam” diye bahsettiğinden, Kutluğ İlderis kağanın eski türk hanedanına (Aşena sülâlesine) mensup olduğunda şüphe bırakmıyor. Kutluğ kağanın babasının adı zikredilmiyor. Çinlilerde tutsak olan Hieli kağanın uzak veya yakın arkadaşlarından birinin Kutluğ (kağanın) babası olduğu anlaşılıyor. Çin kaynaklarında Kutluğ’un mücadeleye nasıl başladığına dair çok az kayıt bulunmasına karşılık⁶⁵, Orhun yazıtlarında bu hususta tafsilâtlı ve çok mühim malûmat verilmektedir.

Eski türk geleneğine göre türk kağanı (ve türk milleti) ilâhî menşei haizdi. Bundan ötürü “yukarıdaki türk Tanrısı”, “Türkün mukaddes yer-sub”ları (yer ve su ruhları) türk milleti yok olmasın, yeniden millet olsun diye İlderis (Kutluğ) kağanı ve İlbilge hatunu “göğün tepesinden tutup yükselttiler,, Türk Tanrısı, türk milletinin zevalini önlemek için Kutluğa (kağana) yardımını esirgemedi. Bütün bunlar sayesinde -o devrin zihniyetine göre- Kutluğ (Kağan) giriştiği kurtuluş savaşını başarı ile bitirdi. Çok az bir kuvvetle başlanan bu hareket, “türk Tanrısının,, Kutluğ’a mazhar olması yüzünden, muazzam bir hareket halini aldı ve yıkılmış olan Türk Kağanlığı yeniden kurulabildi.

Kitabelerde verilen tafsilâttan görüldüğü veçhile⁶⁶, Kutluğ bu işe on yedi kişi ile başlamıştı. Kutluğ’un Çin’den ayrı düşmek istediğini duyan Türklerden “şehirlerdeki dağa çıkmış, dağdakiler ovaya inmişler”, Kutluğun etrafında yetmiş kişi toplanmıştı. “Tanrı güç verdiği için Kutluğ’un askeri kurt gibi, düşmanları koyun gibi” idiler. Bu kurtuluş savaşına ta baştan katılanlar arasında, türk büyüklerinden olup uzun zamandanberi çin hizmetinde bulunan, Tonyukuk da vardı; çok akıllı bir devlet adamı olduğu bilinen bu zatın Kutluğ’a büyük yardımı dokunmuş olduğu muhakkaktır. Çinlilere karşı yapılan bu ayaklanma başta bir çete harbi mahiyetinde idi; fakat “çeteciler” alelâde çeteci değil, kendi istiklâllerini kazanmak, öz türk devletini yeniden kurmak gayesiyle silâha

⁶⁴ İakinf I,266 ; şu tafsilât veriliyor : Gudulu (yani Kutluğ) Heyliyenin uzak bir akrabası olup, Yun’Çyun eyaletindeki Han’li-Yuan’yin boyu başı idi. Turun’ unvanını irsen almıştı. Funayan’ın (galiba Wen-no) hareketi (ayaklanması) sonunda (bütün Türkler) birbirlerine girmişlerdi. Adedleri 5000 kişi kadardı. Gudulu dokuz uruğu yağma etti ve pek çok at sahibi oldu; bunun üzerine kendini han ilân etti.

⁶⁵ İakinf I, 266.

⁶⁶ Yazıtlar I E 11-12.

sarılan hürriyet kahramanları idi. Bir müddet sonra yetmiş kişinin yedi-yüze çıktığını öğreniyoruz; bunların üçte ikisi atlı, üçte biri yaya idi. Kutluğ bu kuvvetle evvelâ öztürk uruğlarını kendi itaati altına almak için savaştı. “Kağanını kaybetmiş budunu, köle ve halayık haline girmiş olan budunu, türk millî müesseseleri bozulmuş olan milleti (bir araya toplayıp) ecdadının töresine göre nizama koydu”, ve onun kağanı oldu. Bütün bu savaşlarda ve türk ilini düzene koymak işinde Kutluğa, karısı İlbilge hatunun büyük yardımı dokunduğu, kitabelerin ifadesinden, açıkça görülüyor.

Kutluğ İltiş kağan, (861/2—690/91?): Kutluğ (kağanın) idare ettiği kurtuluş savaşının 681 ve 268 de cereyan ettiği anlaşılıyor⁶⁷. İkinci GökTürk Kağanlığının kuruluşu ve düzenlenmesi 682 de olsa gerektir. Mesele yalnız çin tahakkümünden kurtulmak değil, vaktiyle türk devleti içinde yaşayan, sonraları ya Çin’in tabiiyeti altına giren veya kendi başlarına yaşamağa başlayan birçok türk uruğunun yeniden inkiyat altına alınması icab ediyordu. Kutluğ kağan bunda muvaffak olabilmek için çetin savaşlar yapmak zorunda kaldı. Bir müddet sonra Oğuzların doğu kısımları, yani Tölişler ve batı kısımdakiler, yani Tarduşlar yeni kağanı tanıdılar. Tölişlere—“yabğu” ve Tarduşlara—“şad” tayin edilmek suretiyle bunlar Kutluğ kağana bağlandılar. Bununla Doğu Türk Kağanlığı esaslı olarak kurulmuş oldu. Bu sıralarda Kutluğ kağanın karargâhı Çuğay-kuzu ve Karakum çevresinde idi. Devleti idare, teşkilâtlandırma ve askerî işlerde kağanın başmüşaviri sıfatiyle Tonyukuk’un bilhassa faydası olduğunu öğreniyoruz. Yeni kurulan türk devletini ayakta tutabilmek için kağanın ve vezîrinin büyük gayretler sarfettiklerini, baş eğmek istemiyen öz türk uruğlarıyla savaştan başka, Çin ve diğer yabancı devletlerle de çetin mücadelede bulunmak zorunda kaldıklarını biliyoruz.

Vaktiyle olduğu gibi şimdi de Türk Kağanlığının en büyük düşmanı Çin İmparatorluğu idi. Bunun içindir, ki Kutluğ kağan, hâkimiyeti ele alır almaz hemên Çin ile savaşmağa başladı. Çin kaynaklarında 682 yılından itibaren “Ko-to-lo” (Kutluğ) kağanın harpleri ve “T’u-kü-e”lerin (Türklerin) hücumlarından bahsedilmektedir⁶⁸. Türkler 683 te dört defa Çin’in muhtelif eyâletlerine akın yaptılar; 685 te büyük bir türk akını daha vukubuldu ve Çinliler yenildiler. 687 de yine bir türk akınından bahsedilmektedir; Çinliler bu defa da yenildiler. Mamafih o yıl, Çine üçüncü defa akın yapan Türkler yenilmişler ve Çinliler tarafından 20 li (10 klm.)⁶⁹ kadar takibedilmişlerdi. 684 yılında Kutluğ kağanın biraderi Kapağan (Meçue) Çine bir baskın yapmış, fakat püskürtülmüştü. Tonyukuk tarafından kumanda edilen bir gök türk ordusunun Şang-tung ovasına girdiği,

⁶⁷ İakin’e göre 682 (I, 266).

⁶⁸ İakin I, 267-68.

⁶⁹ İakin: 40 li.

hattâ denize kadar ilerlediği, yirmi üç şehri tahrib ettiği bildiriliyorsa da bu seferin hangi tarihte vukubulduğu söylenmemiştir.

Kutluğ kağanın, "türk ilini-türesini" tanzim etmesi için Çinlilerden ziyade, kendisine itaat etmek istemiyen türlü türk uruğları ile uğraşmak mecburiyetinde kaldığını söylemiştik. Kutluğ kağanın bu maksatla kırk yedi defa sefer açtığını kitabelerinden öğreniyoruz. Bu kırk yedi seferin yirmisinde, kağanın kılıç ve mızrakla dövüştüğü de ayrıca belirtilmiştir. Bu seferlerden bazıları şunlardı :

Oğuzlara karşı sefer ve boyun eğmeleri: Kitabelerdeki oldukça müphem kayıtlardan anlaşıldığına göre, Gök Türk devleti kurulurken "Oğuz" ve "Türk" adları birbirinin sinonimi gibidir; fakat "Oğuz" derken, kağana boyun eğmemek istemiyen uruğlar, "Türk" adıyla de kağana tabi, yani devlet nizamını kabul eden zümreler kastedilmiş olmalıdır. Bunun kağandan itibaren, bazı oğuz uruğlarının kağanlara tabi oldukları ve hizmet ettikleri, bazılarının da isyan halinde buldukları anlaşılıyor. Bu durum sonraları, Selçuklularda Sancar'ın tabiiyetindeki Oğuz boyları ile münasebetini andırıyor. Sonraları Sultan Sancar gibi, Kutluğ kağan da kendi Oğuzlarıyla mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Oğuzlar, yükselmekte olan Kutluğ kağana boyun eğmemek maksadıyla bir taraftan Çinliler ve diğer yandan moğol menşeli Kitaylarla anlaşmışlar, "devlet kuran Türkleri" ezmek için üç taraftan hücum yapmak plânını hazırlamışlardı. Bu plâna göre: Oğuzlar—kuzeyden, Kitaylar—doğudan, Çinliler—güneyden Kutluğ kağanın "Türkleri" üzerine yürüyeceklerdi.

Bu plân Tonyukuk tarafından öğrenilince, kağanın baş müşaviri (kineşçisi) "gece uyumamış, gündüz oturmamış" ve kağana durumu, alınacak tedbirleri şu sözlerle arz etmişti: "Çinliler, Oğuzlar, Kitaylar—bu üçü birleşirlerse tehlikede kalacağız; bu yapıldığı takdirde biz (Gök-Türkler) talihin iradesine göre bir taş ile tutulmuş gibi oluruz (kitabın bu kısmı pek vazih değildir); bir şey yufka iken büküp toplamak kolay imiş; bir şey ince iken kırıp parçalamak keza kolay. Fakat yufka (şey) kalın olursa, onu büküp toplamak sarp imiş; ince (şey) kalınlaşırsa onu kırıp parçalamak sarp olur imiş. Doğuda Kitaylara, güneyde Çinlilere, batıda—Batı Türklerine, kuzeyde—Oğuzlara karşı üç-beş bin askerimizle mücadele etmek zorundayız. Bu böyle olursa nasıl olur?"⁷⁰ Kutluğ kağan veziri Tonyukuk'un maruzatını dinlemiş, kendisine lâzımgelen askerî tedbirler alması yolunda tam bir selâhiyet vermişti.

Tonyukuk'un fikrine göre evvelâ Oğuzları vurmak icabediyordu. Alelacele Oğuzlara karşı bir sefer açıldı. İki bin kişiden mürekkep bir gök türk ordusu, Kök-öng'ü bata çıka geçmek suretiyle Ötüken ormanına doğru yürüdü. Oğuzlar ise, inekler ve yük hayvanları ile Toğla boyunca gelmekte idiler; bunlar üç bin kişi idi. Vukubulan çarpışmada gök türk kuvvetleri az olmalarına rağmen, Oğuzları yendiler; Oğuzlardan bir

⁷⁰ Tonyukuk yazıtı : 12-14 satır.

kısmı nehirde boğuldu, bir kısmı kaçarken öldürüldü. Bu durum karşısında Oğuzların bütün boyları Kutluğ kağana tabi oldular. Kazanılan bu zafer neticesinde Kutluğ kağanın durumu birdenbire sağlamlaştı. Bunun üzerine kağanın ordugâhı Ötüken ormanlarına yakın bir sâhaya nakledildi; ordugâhın Ötüken sâhasında kurulmasıyla eski türk kağanlığının canlandırılmış olduğu açıkça gösterilmiş oluyordu. Kutluğ kağanın "İlteriş" (İl tophyan) lâkabını alması da belki bu zamana aittir. Oğuzların bir kısmını teşkil eden Tölişlere (doğu kısmı) "yabğu" verilmesi de bu vaka ile bağlı olsa gerektir.

Kırğızlara karşı sefer : Gök Türk Kağanlığının yeniden canlanması ve yükselmeğe yüz tutması, Batı gök türk ıruglarınınca yani "On-ok" kabîleleri tarafından hoş görülmediği gibi, bilhassa İrtiş ırmağının yukarı havzasında yaşayan ve yine bir türk kavmi olan, Kırğızların da hasedini mucib olmuştu. Tonyukuk kitabesindeki kayıtlara inanmak lâzımgelirse : Çin kağanı, On-ok kağanı ve Kırğız kağanı bu defa Kutluğ kağana karşı düşmanlık göstermeğe başlamışlar ve müşterek kuvvetlerle yeni kurulan Gök Türk devletini ezmek kararını vermişlerdi; üç düşman kağanın orduları "Altın orman"da buluşmak için sözleşmişlerdi. O sıralarda Oğuzlar arasında Kutluğ kağana karşı bir isyan çıktığı da anlaşılıyor. Tonyukuk, düşman kavimler tarafından hazırlanan plâna vâkıf olunca, onların birleşmelerine mani olmak maksadiyle, evvelâ Kırğızları ezmeğe karar verdi.

Mevsimin kış olmasına bakmaksızın, hemen harekete geçmek mecburiyeti vardı. Bu maksatla bir ordu hazırlandı; Kutluğ kağan ve Tonyukuk bu ordunun başına geçtiler. Kırğız iline giden yol Kögmen'den geçiyordu; fakat yolun karla kapanmış olduğu haberi alındı. Bunun üzerine "Az" kavminden bir kılavuz alındı. Kılavuz, varılması gereken yere istenilen zamanda ulaştıracağını bildirince, ordu hareket etti. Ak Termel geçildi; atlar karlı yoldan güçlkle ilerliyorlardı; bu durum karşısında askerleri attan indirmek icabetti; askerler, yukarıya doğru atları çekerek, ağaçlara tutuna tutuna yürümekte idiler. Karla kapalı geçitler, önde giden askerler tarafından çığnenmiş, hayvanlara yol açılmıştı. Böylece İbar geçidi sırtları aşıldı; büyük zorluklarla aşağıya inilebildi; bu suretle on gece (ve gündüz) dağlar arasında ve sırtlardaki kar manialarını geçmek lâzımgelmişti. Az kavminden alınan kılavuzun Gök Türk ordusunu yanlış yoldan sevkettiği anlaşılınca, kılavuz boğazlandı. Ani nehri görününce, askerlere hemen ata binmeleri emredildi. Bu nehir boyunca aşağıya inildikten sonra, efradı saymak için durak yapıldı; askerler attan indirildi; atlar ağaçlara bağlandı ve asker sayıldı. Bunu müteakip, gece gündüz dört nala yürüyüş yapılarak Kırğızlar uykuda iken basıldılar. Kırğızlar karşı durmak istedilerse de, birçoğu mızraktan geçirildi; öldürülenler arasında kağanları da vardı. Bu baskın üzerine Kırğızlar Kutluğ kağanı tanımak mecburiyetinde kaldılar. Sefer bu suretle sona erdi ve Gök Türk ordusu muzaffer olarak geri döndü.

Türgeşlere karşı sefer: Tam bu sırada, On-ok'ların bir kısmı olduğu anlaşılan Türgeşlerin, Kutluğ kağana karşı sefer hazırlıkları yapmakta oldukları haberi alınmıştı. Kutluğ'un karısı İlbilge hatun bir müddet önce öldüğünden, kağan bu münasebetle "yuğ" yapmak (matem tutmak) mecburiyetinde idi. Seferi bundan ötürü, kağanın biraderi (?) Tarduş-şad İnel-kağan ve Tonyukuk idare edeceklerdi. İnel'in başkumandan olduğu ve "Apa tarkan" unvanı taşıdığı anlaşılıyor.

Gök Türk ordusu ilk önce Altın orman dağlarında (Altaylarda) kalacak, Türgeşlerin ve diğer batı türk uruğlarının hareket hatlarını gözetecekti. Az bir zaman sonra üç dil (haberci) geldi. Bunlar, Türgeş kağanın harekete geçtiğini, On-okların da nerede ise çıkmak üzere olduklarını söylediler. Her iki ordunun "Yarış ovası"nda toplanacağı da öğrenildi. Kutluğ kağan bütün bunlardan haberdar edilmiş ve kendisinden ne yapılması lâzımgeldiği sorulmuştu. Gelen cevap: Ordunun yerinden kılmadamaması, uyanık bulunması ve ordugâhın baskına uğramasına mani olunması merkezinde idi. Kutluğ kağanın, başkumandan Apa tarkan'a gizlice şöyle bir emir verdiği de bilinmektedir: "Hâkim Tonyukuk zeki ve cevvaldır, kendi aklıyla gider. O, askeri tahrik edelim diyecek; fakat ona muvafakat etmeyin." Tonyukuk bu gizli emirden haberdar olunca, hakikaten orduyu harekete geçirdi. Altın orman dağı yolsuz bir yerden aştı, İrtiş nehrini geçti ve Bolçu mevkiine şafak sökerken vardı. Gönderilen dil geri dönerek, "Yarış ovasında yüzbin kişilik bir ordunun toplanmış olduğunu" bildirdi.

Bu haber üzerine Gök Türk başbuğları ve beyleri geri dönmek istediler; onlar: "Er için tevazu yektir" diyorlardı. Tonyukuk şu sözlerle itiraz etti: "Biz buraya Altın ormanlı dağı aşarak geldik; biz buraya İrtiş nehrini geçerek geldik. Dediklerine göre buraya gelen düşmanlar cesurmuşlar, fakat (onlar) geldiğimizi duymadılar. Tanrı, Umay ve mübarek Yer-sub'lar işte bizim için onlara gaflet verdi. Ne için kaçalım, onlar çok diye neden korkalım? Biz azız diye neye basıalım, (hemen) taarruz edelim"⁷¹. Tonyukuk'un bu sözlerinden cesaret bulan Gök Türk ordusu derhal taarruza geçti ve Türgeş karargâhını perişan etti. Çarpışma ertesi gün de devam etti. Düşmanlar çoktu, "ateş ve kasırğa gibi kızıp geldiler." Gök Türklerin düşmanları, fazla olmalarına rağmen yenildiler. Tarduş-şad (İnel-kağan, yani başkumandan) arkadan yetişerek, düşmanların (büsbütün) perişan edilmesine yardım etti, Türgeş kağanı tutsak edildi; yabğuları ve şadları öldürüldüler. Tutsakların mikdarı takriben elli kişi idi.

Bu zafer üzerine, Gök Türklerden On-ok boylarına haber gönderilerek, itaate davet edildiler; onlar da bunu kabul ile, beyleri milleti hepsi gelip Kutluğ kağana tabi olduklarını bildirdiler. On-ok uruğlarından kaçanları takib için kıtalar teşkil edildi ve arkalarından gönderildi. Takib hareketi ta Demir-kapıya kadar devam etti; birçok uruğ geri dönmeğe icbar edildi;

⁷¹ Tonyukuk yazıtı 37-39. satırlar.

bir kısmının ise Soğd ülkesine iltica ettiği anlaşılıyor. Bu sefer neticesinde Gök Türklerin eline “sayısız sarı altın, beyaz gümüş, kız-karı, cevahir ve nukut” geçtiğini öğreniyoruz. Tarduşlara, yani Batıdaki uruğlara “şad” verilmesi, galiba bu seferin neticesi ile ilgili olacaktır. Mamafih, Türgeşlerin kendi kağanları bırakılmış, idareleri ellerinden büsbütün alınmamıştı. Bu turgış seferinin tarihi yazıtlarda gösterilmemiştir. Gerek Oğuzların ve Kırgızların boyun eğmeleri ve gerek Türgeşlerin Kutluğ kağanı tanınmaları ile Gök Türk Kağanlığı, hemen hemen bütün türk uruğlarını yeniden bir idare altında toplamış ve tekrar en kudretli bir türk devleti derecesine yükselmişti. Maamafih henüz itaat etmek istemiyen türk uruğları da vardı. Bunları boyun eğdirmek için birçok sefer açmak mecburiyeti hâsıl olmuştu.

Kutluğ kağanın ölümü, (690/91?): Kutluğ kağan “Tanrı yarlıkacağı” için “illi milletleri ilsiz, kağanlı milletleri kağansız” etmiş, Türk Devletini yükseltmiş, dağılan il-ulusları toplamış, ve bundan ötürü “İlteriş” (İl toplayan) unvanını almıştı. Öldüğü zaman, ilk “balbal” olarak Baz kağanı dikildiğine göre, Baz kavminin kağanını bizzat öldürmüş olmalıdır.

Kutluğ kağanın ölümü tarihi katiyetle tesbit edilemiyor. Bunun 690 veya 691’de olduğu anlaşılıyor⁷². Şu halde İkinci Doğu Gök Türk Devletinin kurucusu ancak 8-10 yıl gibi kısa bir zaman hâkimiyet sürebilmiştir; kağanın haricî vasıflarına ait her hangi bir kayda rastlanmıyor. Onyedî kişi ile işe başlayıp, koca bir devlet kurmağa muvaffak olması—kendisinin ne tipte ve ne karakterde bir kişi olduğunu açıkça gösterir. Kutluğ İlteriş kağan, türk tarihinin tıpkı Bumın kağan ve diğer büyük şahsiyetleri gibi, devlet kurucu türk kahramanların en mümtazlarından biridir. Onun koca Çin İmparatorluğu boyunduruğundan türk uruğlarını kurtarıp, bir devlet halinde teşkilâtlandırılması buna delâlet eder. Kendisinin yüksek bir kumandan ve dirayetli bir devlet adamı olduğu yaptığı icraattan görülüyor. Devleti idare işlerinde vezîri Tonyukuk’tan başka, biraderi Kapağan (Meçue)’ın da büyük bir rol oynadığı biliniyor. Kutluğ kağanın karısı İlbilge hatundan olan dört oğlunun adları şudur: Ki-ay-li-pi, Bilge (Me-kiu, Mogilân, Mergen?), Kül-tigin ve Bay-Kültigin; en az bir kızı olduğu da malûmdur.

Kapağan kağan (Meçue Böğü?) 691—716: Kitabelerde, Kutluğ kağandan sonra tahta geçtiğini bildiğimiz zatın adı zikredilmiyor; bu hususta ancak “amcam kağan” sözleriyle yetinilmiştir. Çin kaynaklarında ona “Meçue” deniliyor⁷³; Tonyukuk kitabesinden anlaşıldığı veçhile, adı ya Böğü veya Kapağan’dır⁷⁴. Kutluğ kağan öldüğü zaman tahta namzed olan oğlu Bilge (Mogilan) henüz on yaşında olduğundan, ölen kağanın biraderi Kapağan’ın tahta geçmesi lâzımgelmiştir. Kapağan kağanın da, Kutluğ

⁷² Iakin I, 268; Deguignes (693 yılını göstermişse de, V. Thomsen (*Inscriptions de l’Orkhon*, 66 p) 691 tarihini ileri sürüyor.

⁷³ Iakin I, 268: Moçjo.

⁷⁴ Tonyukuk yazıtı, satır 4.

gibi, gayet enerjik bir hükümdar olduğu, yazıtlardan ve çin kaynaklarından biliniyor. O da, kendisine boyun eğmek istemiyen türlü türk uruğlarını inkıyat altına almak için birçok sefer açmak zorunda kaldı; Kutluğ kağanın ölümünü müteakip bazı türk uruğlarının ayrı düştükleri anlaşılıyor; Kapağan kağan bu gibileri silâhla, itaata icbar etmişti. Bundan başka yeni kağanın Çin'e karşı da seferler açtığını biliyoruz.

Çin'e yapılan seferlerden bazılarında ait akynaklarda şu malûmat veriliyor: Kapağan'ın kuvvetleri Ling-çeu'ye hücum ettiklerinde imparatoriçe Vu-heu, onsekiz çin generalini Türklere karşı gönderdi ise de, Çinliler yenildiler. 697 de Kapağan'ın kuvvetleri Çing-çeu muntakasını tahrip ettiler. Daha sonraki yıllarda da türk akınlarından bahsedilmektedir. Bununla beraber aradaki münasebetin bazan dostça olduğunu da görmekteyiz. Türk kağanı, Çin imparatoriçesine karşı isyan eden Kitanları tedib işinde büyük yardımda bulunmuş ve bu hizmetinden ötürü çin sarayından mühim bir unvan kazanmıştı. Maamafih bu vakada Kapağan kağanın Çin menfaati için değil, kendi istifadesi namına hareket ettiğini anlıyoruz: Ötedenberi Türklerin düşmanı olan Kitanların zayıf düşürülmeleri Gök-Türk Kağanlığının menfaati icabıydı. Bu vakadan az sonra türk kağanının Çin'e karşı yeniden hücumu geçtiği görülüyor.

Kapağan kağan (o sıralarda hâkimiyet süren) imparatoriçeden şu taleplerde bulunmuştu: İmparatoriçenin "oğlu" olmak, yani bir çin prensesiyle evlenmek; kızlarından birini bir çin prensine vermek; Çin'e tabi olup Huang-hu (Sarı su) boyundaki altı muntakada yerleştirilen Türkleri kendi yurtlarına döndürmek; Çin'den bin kile darı tohumu, üç bin aded ekin âleti (sapan?) ve çok miktarda demir göndertmek ⁷⁵. Son iki talep ayrıca önemlidir. Kapağan kağan, yurt dışındaki türk uruğlarının çin tâbiyeti altında kalmalarını istemiyordu; ilk fırsatta bu gibilerin öz türk yurduna geri gelmeleri hususu Çin'e karşı takib olunacak siyasette en mühim meselelerden birini teşkil etmişti. Çin'de ziraat kültürüne alışmış olan türk uruğları döndükleri zaman, kendi yurtlarında da bu işe devam edebilmeleri için önceden imkânlar hazırlanmakta idi.

Çin devlet adamlarıyla yapılan uzun müzakerelerden sonra Kapağan kağanın taleplerinden birçoğu kabul edildi. Çin'de yerleşen Türklerden birkaç bin çadır halk iade edildi; darı ve demir gönderildi; türk prensesini istemek için Çin'den bir elçi heyeti geldi. Çin kaynakları Türk Kağanlığının bu sıralarda fevkalâde kuvvet bulduğunu yazarlar. Kapağan kağanı istediği çin prensesi gönderilmediğinden, bu defa, 100 bin kişilik bir kuvvetle Çin'e hücum etti. Çinle mücadele yeniden alevlenmişti. Çin imparatoriçesi "Türk kağanının başını kesip getirene büyük bir mükâfat vereceğini" ilân ettiyse de, bundan hiçbir netice çıkmadı. Türkler çin arazisini tahrib ve yağma ettikten sonra, büyük bir ganimetle geri dönüp gittiler ⁷⁶. "Kıptan yılında" (702) Çin'e karşı bir sefer daha

⁷⁵ İakinf I, 269.

⁷⁶ İakinf I, 269/70.

açıldığını öğreniyoruz; bu sefer esnasında çin generali Ong-un (Siang-wang) kumanda ettiği 50 bin kişilik ordu Türkler tarafından yenilmişti. Sefere Kutluğ kağanın oğlu Bilge de iştirak etmişti. "At yılı"nda (706) Çeçe-Sünki'nin idare ettiği bir çin ordusu da yenilmiş, çokça ganimet alınmıştı. Bu birbirini takib eden zaferler neticesinde Kapağan kağan Çin'e karşı çok kuvvetli ve üstün bir durum sağlamağa muvaffak oldu.

Kitabelerde Kapağan kağanın, ayrı düşen türk uruğlarını itaata almak için yaptığı seferlerden de bahsedilmektedir. "Az", "Oğuz", "Kırğız", "Türgeş" ve "Karluk" uruğları sırasıyla kağanı tanımak mecburiyetinde bırakılmışlardı. 703—4 te Balkaş gölü çevresindeki Basmılların "İdikut" ları da itaat altına alındı. Ondan evvel veya sonra Oğuzlar, Kırğızlar ve Türgeşlerle çetin savaşların cereyan ettiği biliniyor.

Kapağan kağan, Kögmen üzerinden, Kırğızlara karşı bir sefer açmış ve Kırğız kağanını öldürmüştü. Bu seferin bilhassa önemli olduğu anlaşılıyor; çünkü Kırğızlar, Gök Türklerin en tehlikeli rakiblerinden biri idiler. Az (As?) ulusunun beyi (?) Bars, Kapağanın kızını almıştı ve "kağan" lâkabını taşıyordu; fakat çok geçmeden Kapağan kağana ihanet etti. Bundan dolayı Az kavmi de tedib edildi, kağanları olan Bars öldürüldü. Kapağan kağanın faaliyeti neticesinde, vaktiyle Kutluğ kağan zamanında Gök Türklerle tabi olan bütün il ve ulusların tamamiyle inkıyat altına alındığı görülmektedir; fakat ayaklanmalar, çin iline göçüp-gitmeler yine eskisi gibi devam ettiğinden—Kapağan kağan sık sık silâha sarılmak mecburiyetinde kalmıştı. Bunların hangi yıllarda yapıldığı açık olarak tesbit edilemiyorsa da, şu sıra ile yapıldığı anlaşılıyor: "Ejder yılı"nda (703—4) Basmıl İdikut'unun inkıyat altına alınması; 706 (?) Yır-Bayırku'ların başı olan Uluğ-Erkin'in yenilmesi; "Biçin yılı" (708)—Türgeşlerle meskûn Beşbalığ'a sefer; "Tavuk yılı" (709—10) Çik'lere ve Kırğızlara karşı sefer ve Çik'lerin yenilmesi; 711 de Kırğızlara karşı yeni bir sefer ve Kırğız kağanının öldürülmesi; "Domuz yılı"nda (711—12) isyan eden Karluklara karşı sefer ⁷⁷.

Kitabelerde "Soğd milletinin tensiki" için Kül tigin tarafından bir seferin yapıldığı da bildirilmektedir ⁷⁸. Bu seferin 712 de vukubulduğu anlaşılıyor ⁷⁹. Tam o sıralarda (H. 93te) Kuteybe bin Muslim Soğd ihşidi Gurek'ten (veya Ugrak'tan) Semerkandı almak üzere sefer açmış bulunuyordu ⁸⁰. Gurek, (Ugrak), Araplara karşı durabilmek için, Şaş (sonraki Taşkent çevresi) hükümdarından ve "türk kağanından" yardım istemişti;; "türk kağanı" da Soğd ihşidinin ricasını kabul ve oğlunu bir mikdar askerle yardıma göndermiştir. Bu "türk kağanı"ndan kimin kastedildiği vazıh değildir. Bazı âlimler "türk kağanı" ile Kapağan'ın kastedildiğini ileri sürmüşlerse de,

⁷⁷ J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, 53. s.

⁷⁸ Tonyukuk, 46. satır (?)

⁷⁹ Marquart, *Die Chronologie d. alttürk. Inschriften*, 53. s.

⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, bk. 81 inci not.

bu iddia şüpheli görülmektedir. O sıralarda Gök Türklerden başka, Türgeşlerin, Kırgızların ve Az'ların da kendi "kağan"ları bulunduğu Orhun yazıtlarında açıkça belirtilmiştir. Soğd ihsidinin yardımı çağırıldığı "kağan"-ın, Soğdlara komşu olan Türgeşlerin "kağan"ı kastedilmiş olmalıdır ⁸¹.

711 de Kapağan kağanın Türgeşleri yenmesi üzerine, Kültigin'in "Soğdak"ları tensik ettiği biliniyor; fakat bu seferin Soğdlara yardım mahiyetinde olduğu ve Araplarla savaşmak maksadiyle yapıldığını gösteren esaslı kayıtlara malik değiliz. Göktürklein bu sıralarda Araplarla herhangi bir şekilde temasta bulunmuş oldukları hayli şüphelidir.

Kapağan kağan 712 de Kara Türgeşleri ve Koşu Tutuk'u yenmişti. 714 tarihinde Beşbalık üzerine bir sefer açtı. Yine o senede, kağana boyun eğmek istemiyen Dokuz Oğuzlarla, Toğu balık, Kuslağ ak, Kubaş ve Ezgenti kadaz mevkilerinde çarpışmalar oldu; neticede Dokuz Oğuzlar tedib edildiler. 714—15te, "müstakil olan" Karluk ili GökTürklerle harbe tutuşmuştu. İki ordu Mukaddes Tamağ çeşmesinde karşılaştı. Bu sefer esnasında prens Kültigin'in bilhassa kahramanlık gösterdiği biliniyor. Karluklar yenildiler ve gök türk hâkimiyetini tanıdılar. Aynı yılda Oğuzların üç ordusuna karşı yeniden savaşmak mecburiyeti hâsıl oldu; bu sefer Dokuz Oğuz ve Otuz Tatar'lar birleşmişler ve kağana karşı durmak istemişlerdi. Kapağan kağan bunları yendi ve itaati altına aldı. Gök Türk idaresinde kalmak istemiyen üç Karluk uruğunun, Çinlilere tabi olmaları üzerine Kapağan kağan, Kültigin kumandasında büyük bir ordu göndererek, Karlukların kalan kısmını tekrar inkıyat altına alabildi.

Kapağan kağanın yirmi beş sefer açtığı ve on üç defa bizzat çarpıştığı biliniyor. Bu seferler neticesinde GökTürk Devletinin sınırları genişledi, devlet büyüdü ve kuvvetlendi. Kağana, Kutluğ'un oğulları Bilge ve Kültigin canla başla hizmet ederek, Gök Türk Kağanlığının kuvvetlenmesinde büyük yardımda bulundular. Kapağan kağan zamanında türk devletinin büyüyüp yükseldiği yazıtlarda şu sözlerle ifade edilmiştir: "Doğuda—Kadırgan ormanının ötesine kadar milleti böylece kondurup yerleştirdik; nizam ve intizam koyduk. Batıda—Kengü Tarman'a kadar türk ilini böylece kondurup yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. O zamanlar köleler-köleli, halayıklar-halayıklı olmuştu" ⁸². Kapağan kağanın saltanatı zamanında, Türklerin fukarası zenginleşmiş, az millet çoğalmıştı (çığayış bay kıldı, azığ öküş kıldı) ⁸³. Çin kaynaklarında bundan ötürü, Kapağan kağanın zamanı, Türklerin Hieli kağanın devrindeki kudretli çağına benzetilmiştir. Türk kağanının, Çin'den taleb ettiği her şeyi almağa muvaffak olması bu iddianın doğruluğunu gösterir. Kapağan kağana çin sarayınca: 300 bin kile darı, 50 bin parça muhtelif renkte kumaş, 3

⁸¹ Akdes Nimet Kurat, *Kutıbe bin Muslim'in Harezim ve Semerkandı zabtı*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VI (1948), 403/404 ss.

⁸² Yazıtlar IE 21 satır.

⁸³ İakinf I, 270.

bin aded ziraat âleti gönderilmesi ve çinli bir prensesin vâdedilmesi—kağanın kudreti derecesini ölçmeğe kâfidir.

Mütemadî mücadeleler içinde ömrünü geçirmiş olan Kapağan kağanın yaşı ilerledikçe tabiatının da sertleştiği biliniyor. Gitgide çok haşın, zalim ve gaddar bir hükümdar oluvermiştir⁸⁴. Kağanın zulmünden kurtulmak maksadiyle bazı türk illerinin Çin'e iltica ettikleri de biliniyor. Meselâ 715 yılında üç bin Karluk ve on bin çadırılık başka bir türk uruğu Çin'e gidip yerleşmişlerdi. Çinliler bu türk mültecilerini Sarı-su boyunda, Ordoş mıntakasında yerleştirdiler; Kapağan kağan bu kaçıp giden uruğları tedib için bir sefer tertib etti. Az sonra, kendisine karşı gelmek isteyen Payeku (Bayırku) uruğuna karşı, Tula (Toğla) nehri boyunda bir harbe tutuştu ve Payeku'ları tedib etti. Fakat bu sefer kağan için felâketle neticelendi. Kapağan, zaferi kazandıktan sonra, hiçbir ihtiyat tedbiri almaksızın ve gayet az kimsenin refakatinde geri dönüyordu; Payeku'ların bir kısmı ormana kaçarak pusuda bekliyorlardı; kağan tam o yerden geçerken, pusudakiler hücum ettiler, kağanı yaraladılar ve öldürdüler, kesilmiş kafasını da çin imparatoruna gönderdiler⁸⁵. Bu suretle bazı türk boylarının "yablaklığı" (kötülüğü) yüzünden bu büyük türk kağanı da yok edilmiş oldu. Bu olay 716 yılında vukubulmuştu. Türk âdeti mucibince Kapağan kağan için gömme merasimi yapıldı ve "yuğ" tutuldu; kabri üzerine "balbal" olarak, vaktiyle bizzat kendi eliyle öldürdüğü, Kırgız kağanının (heykeli) dekildi⁸⁶.

Kapağan kağan da, Kutluğ İleriş kağan gibi ulu türk hanları zümresine aittir. Kutluğ tarafından kurulan Gök Türk Devleti henüz kurulmuşken, Kutluğ'un ölümü üzerine, yeniden dağılmak tehlikesine maruz kalmıştı. Kapağan kağan bu tehlikeyi gidermiş, bütün türk uruğlarını tek bir devlet sınırları içinde toplamağa ve tutmağa muvaffak olmuştu. Kağanın bu yoldaki icraatı kitabelerde açıkça belli edilmiştir. Kapağan kağanın şahsı ve hususî hayatına dair bilgimiz yoktur. Yalnız, Kutluğ han sülâlesi yerine kendi oğullarını tahta çıkarmak istediği anlaşılıyor. Fakat anî olarak öldürülmesi, bu plânını gerçekleştirmesine imkân bırakmamıştı. Kapağan kağandan sonra Gök Türk Devleti tahtına, Orhun kitabelerinden birinin adına dikildiği, Kutluğ kağanın oğlu Bilge (kağan) geçti.

BİLGE KAĞAN (716—734)

Bilge kağanın tahta geçinceye kadar hayatı: Kutluğ kağanın ve İlbilge hatunun ikinci oğlu (?), asıl adı Mogilân veya Mergen olması muhtemel olan, Bilge (kağan) biçin (maymun) yılında, 684 tarihinde, doğmuştur. Babası öldüğü zaman sekiz yaşında idi. Kapağan kağan, ancak Kutluğ'un oğulları namına kağanlık yapmakta olduğundan tahtın asıl varisleri sa-

⁸⁴ İakinf I, 273.

⁸⁵ İakinf I, 273.

⁸⁶ Yazıtlar I E 25.

yılan Bilge (kağan) ve biraderi Kültigin'in erkenden yüksek makamlara çıkarılması lâzımgelmisti. Bilge (kağan) daha on dört yaşında iken, Batı ilinin, yani Tarduşların "şad"ı tayin edilmişti. Kendisinin bunu müteakip seferlere iştirak ettiğini, küçük biraderi Kültiginin de beraber alındığını öğreniyoruz.

Bilge (kağanın) iştirak ettiği seferlerden şunlar biliniyor: 700—701 de Tangutlara karşı; 701—702 de Soğd. seferi; aynı yılda elli bin kişilik bir kuvvetle gelen çin generali Ongun'a karşı. 704 te "vergi ödemekten ve ticaret kervanı göndermekten imtina eden" Basmıl İdikut'unu tedib için yapılan seferde Bilge (kağan)de vardı. 706 da seksen bin kişiden mürekkep bir ordu ile ilerliyen çin generali Caca sengu ile yapılan savaşa Bilge de iştirak etmiş, Çinlilerin yenilmesinde Bilge'nin kahramanlığı mühim rol oynamıştı. 708 de Ötüken dağlarının kuzeyine ve batısına düşen şahadaki Çik ve Kırğızlara karşı açılan seferde, Gök türk ordusuna Bilge'nin kumanda ettiği anlaşılıyor. Gök türk ordusu Kem (Yenisey) nehrini geçmiş ve Çik-leri yenmişti. 711 de de Kırğızlara karşı ikinci bir sefer yapıldı. Bilge şad bu defa da orduyu idare etmişti. Gök türk kuvvetleri "süngü batımı" (mızrak boyu) kalınlığındaki karı sökerek, Kögmen ormanını aştı ve Kırğızları uykuda iken bastı. Kırğız kağanı kuvvetlerini toplayınca, Songa ormanında savaş yapılmış ve Kırğız kağanı öldürülmüştü. Aynı senede Türgeşlere karşı açılan seferde de Bilge şadın yararlıkları görüldü. Kırğızlarda olduğu gibi Türgeşler de uykuda basıldılar; fakat Türgeş kağanı etraftan yardım alınca, Gök Türkler önce çekilmişler, sonra Bolçu mevkiinde harbe tutuşarak, Türgeşleri yenmişlerdi. Bu savaşta, Türgeş kağanının, şadının ve yabğusunun öldürüldüğünü ve Türgeş ilinin Gök Türk hâkimiyeti altına alındığını öğreniyoruz. Türgeşlerin hücumuna maruz kalan Beşbalık şehrinin (Urumcu civarında) kurtarılması için Bilge şad tam altı defa sefer açmak zorunda kalmıştı. Bilge şad otuz bir yaşında iken (715 te) "müstakil bir millet olan" Karluklar ile Gök Türklerin arası açılmıştı; Bilge onlara karşı da harp etti; Karluklar yenildilerse de, ertesi sene Bilge'nin yeniden bir sefer açması icabetmişti. Tam bu sıralarda Kapağan kağanın öldürülmesi—Gök Türk ilinde yeni olaylara yol açtı.

Bilge kağanın tahta geçişi ve bu sıralarda Gök Türk ilinin durumu: Kapağan kağanın tahtı kendi oğullarına sağlamak üzere bazı tedbirler aldığını söylemiştik. Kapağan Gök Türk Devletini, tıpkı Bumın kağan gibi, iki bölüm halinde idare etmek istemişti. Devletin doğu kısmı başına biraderi To-si-fu'yu, batı kısmının başına da Kutluğ'un oğlu Bilgeyi (kağan) getirmişti. Her ikisinin üzerine de oğlu Fu-kiu'yu "Küçük han" rütbesiyle tayin etmişti. Kapağan'ın bu oğlu daha ziyade "To-si han" (Tuşi) lâkabıyla tanınmıştır. Kapağan'ın ikinci oğlu da, "han" unvanını taşımakta ve her iki oğul taht namzedi telâkki edilmekte idiler. Fakat Kapağan kağanın ânî olarak öldürülmesi, ikisinin de tahta geçmesine mani oldu.

Kapağan'ın öldürülmesi üzerine Kutluğ kağanın oğulları ve taraftarları süratle harekete geçtiler ve kendi haklarını korumak suretiyle Bilge'yi Gök Türk Devletinin başına geçirdiler. Bu münasebetle bilhassa Kültigin'in cesareti ve atılganlığının durumun Bilge (kağan) lehine çevrilmesinde en büyük âmil teşkil ettiği Orhun yazıtlarında açıklanmaktadır. Kültigin ve arkadaşları, meşru kağana tahtı temin edebilmek için, Kapağan'ın oğullarını, akrabalarını ve taraftarlarından birçoğunu öldürmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bilge (kağanın)nin tahta geçebilmesi, ancak henedan âzası arasında kanlı bir mücadeleden sonra mümkün olabilmıştır.

Bilge kağanın tahta geçmesi münasebetiyle yapılan mücadeleden çin kaynaklarında bazı tafsilât verilmektedir. Buna göre: Rakib aile (yani Kapağanın oğulları) efradının imhası işini Bilge'nin biraderi Kültigin (çin kaynaklarının: Kiue-te-le'leri) ifa etmişti. Kültigin kendi il-ulusunu toplamış, Kapağanın oğlu "Küçük han" a hücum etmişti; onu ve yakınındakileri öldürünce, Kapağan kağanla ilgisi olanları kâmilten imha etmişti. Bu katilden ancak Bilge'nin kaynatası olan Tonyukuk kurtulabildi. Kültiginin ısrarı üzerinedir ki Bilge'nin (asıl adı bilinmiyor, çincece Me-ki-lien veya Mogilân) tahta çıkarıldığını ve "Tanrı tek tanrıda yaratılmış türk Bilge" lâkabını o zaman aldığını (çince şekli—Pi-kia-han) öğreniyoruz. Bilge kağan tahta çıkınca, sivil idareye kendisi bakacak, askerî işleri de, yani orduyu, biraderi Kültigin ele alacaktı. Tonyukuk artık çok yaşlı olmasına rağmen, devlet işlerindeki tecrübesi gözönünde tutularak, Bilge kağanın vezîri — müşaviri — gibi çok önemli ve yüksek bir makama getirildi, yani Kutluğ kağan zamanındaki yerini tekrar almış oldu.

Kapağan kağanın aile efradı ve taraftarları imha edilmekle iş bitmiş değildi. Bu defa Tu-ki-şi (Türgeş) kavminden Su-lo adlı birisi kendini kağan ilân etti. Bilge kağana tabi uruğlardan birçoğu ona katıldılar. Ancak Tonyukuk'un enerjik müdahalesi sayesinde Bilge kağan duruma hâkim olabildi. Vaktiyle Çin'e, Sarı-su boyuna göçüp giden türk uruğlarından Setay'lar o sıralarda geri döndüler. Bununla Bilge kağanın mevkii birdenbire kuvvetlenmiş oldu.

Bilge kağan tahta çıktığı zaman Gök Türk ilindeki düzen epey bozuktuk. Zaten Kapağan kağanın saltanatının son yıllarında birçok türk uruğunun ya kağana karşı ayaklandıklarını veya Çin'e göçe başladıklarını görmüştük. Türk büyükleri ve bazı iller arasında bu çeşit hareketin alıp yürümekte olduğu anlaşılıyor. Çinliler, ötedenberi güttükleri siyasetlerine sadık kalarak, türk beylerini kendi taraflarına çekmeğe çalışıyorlardı. Buna muvaffak olmak için "tatlı dil" döküyorlar, birçok vaadlerde bulunuyorlar ve kıymetli hediyeler yolluyorlardı; yazıtların tabiri veçhile: "Tabğaç budun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş,,.

Türk büyüklerinden ve halktan bazıları şöyle düşünüyordu: "Çin'e uzak kalırsak—bize kötü hediye gönderirler, yakın gelirse—iyisini verirler" ⁸⁷. Onlar böyle düşünerek, Ötüken mintakasından, yani öztürk yur-

⁸⁷ Yazıtlar I S 7.

dundan, ayrılıp Çin'e gidiyorlardı. Kapağan kağanın ölümünden sonra Dokuz Oğuzlar, türk ilini bırakıp Çin'e kaçtılar. Kültigin, Kapağan kağanın oğulları ile mücadele ettiği sırada türk uruğlarından bazıları Çin'e gitmişlerdi. Bu suretle Bilge kağan tahta çıktığı zaman türk ilinde yeniden birlik kalmamış, millet sefil bir duruma düşmüştü. Öztürk ilinden ayrılıp Çin'e gidenlerin durumları da iyi değildi. Bu gibiler Çinlilerden umduklarını alamamışlar, Çin hizmetinde perişan olmuşlardı; öyle ki "kanları su gibi yügürüb akmış, kemikleri dağ gibi yağılıp yatmıştı." Çin'de bulunan Türklerin "beyzade erkek oğulları köle pâk kız evlâdları, halayık olmuştu" ⁸⁸. Türk ilinde kalanların da hali müşküldü. Bilge kağan "hali yerinde bir millet üzerine hükümdar oturmadı; içerden yiyeceksiz, dışarıdan giyeceksiz, zayıf ve zavallı bir millet üzerine hükümdar oturdu" ⁸⁹. Fakat Bilge kağanın talihi açıldı. Kutluğ kağanı ve İltilge hatunu "yük-selten Tanrı, onlara el vermiş olan Tanrı, Türk milletinin adı ve samı yok olmasın diye, bu defa o tanrı, Bilgeyi kağanlığa oturtmuştu." Bilge kağan da, türk ilini düzene koymak yolunda kardeşi Kültigin ve kaynatası Tonyukuk ile "gece uyumadan, gündüz durmadan" çalıştı, büyük gayretler sarfetti.

Bilge kağanın veziri Tonyukuk (öl. 720?): Kutluğ kağan, 681 de Çinlilere karşı ayaklandığı zaman, kendisine ilk katılanlardan biri Tonyukuk olmuştu ⁹⁰. Çinde doğduğu ve çin terbiyesinde yetiştiği biliniyor; buna bakmaksızın kendisinin bütün ömrü boyunca kuvvetli bir "türk milliyetçisi" kaldığını görüyoruz. Gök Türk Devleti yeniden canlanınca, Tonyukuk, Kutluğ kağana büyük hizmetlerde bulunmuştu. Kapağan kağan zamanında da mühim rol oynadığı biliniyor. Kızı Po-fu-yu, Bilge (şad, sonraki kağan)ye vermişti; galiba bundan ötürü, Bilge kağan tahta çıkarken (Kapağan ile ilgisi olanlar öldürüldükleri zaman) idam edilmekten kurtulmuştu. Tonyukuk bu sıralarda artık yetmişlik bir ihtiyardı. İkinci türk devletinin kuruluşunda çok yardımcı olan Tonyukuk, iki kağan zamanında da iş başında bulunmakla, dirayetli bir devlet adamı olup zekâsını müteaddit defa isbat etmek fırsatını bulmuştu. Kendisinin fevkalâde enerjik bir kişi ve yüksek otorite sahibi olduğu biliniyor; herkesin ona karşı "saygı ve korku hissi" beslediği kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılıyor. Bilge kağanın ve Kültigin'in böyle yüksek vasıfları haiz bir devlet adamını feda etmek istemediklerinin sebebi kolayca anlaşılacaktır. "Boyla bağa tarkan" lâkabını taşıyan Tonyukuk'un yeni kağana görüşleri ve icraatı ile mühim hizmetlerde bulunacağı muhakkaktı.

Bilge kağan, kendi ilini derleyip toplayınca, derhal eski düşmanı olan Çin'e karşı bir sefer açmak tasavvurunda idi. Tonyukuk buna itiraz etti. Yaşlı vezirin dediğine göre: "Çin imparatoru cesur bir zattı; Çinliler bir

⁸⁸ Yazıtlar I E 7.

⁸⁹ Yazıtlar I E 26.

⁹⁰ Bakınız : *Türkçe kitabeler* (Türkiyat Mecmuası III (1926-33) 111 s.

müddettenberi barış içinde bulduklarından ve yılların da bereketli gitmesinden dolayı çin ordusu kuvvetli idi; halbuki türk ordusu henüz yeni tanzim edilmiş olmakla, büyük bir sefere çıkarılması kolay değildi”⁹¹. Bilge kağan vezirin sözlerini dinlemiş ve ordusu kuvvet buluncaya kadar Çin’e sefer açmaktan geri durmuştu.

Türkleri yerleşik hayata geçirmek ve “Budda” dininin kabulü meselesi: Gök Türk uruğlarından, hiç olmazsa bir kısmının yerleşik hayata geçmek, temelli olarak ziraatle meşgul olmak ve hattâ şehirler kurmak için lâzım-gelen şartları haiz oldukları anlaşılıyor. Bir taraftan çin ile uzun boylu münasebetler, diğer yandan Soğdlar vasıtasıyla batı taraflardan gelen tesirler neticesinde Türkler arasında Budda ve Mani dinlerinin de tesirleri olduğunu gösteren âlâmetler mevcuttur. Budda dinine intisab etmek, Budda ve Lao-tseu nâmına mâbetler yaptırmak cereyanının epeyi kuvvet bulduğu anlaşılmaktadır. Bilge kağanın şahsen buna temayülü bulunması dahi mümkündür. Fakat tecrübeli ihtiyar vezîr Tonyukuk siyâsî mülâhazalarla buna şiddetle karşı koydu. Tonyukuk’un dediği veçhile: “Bütün Türkler bir araya toplansalar dahi T’ang sülâlesine (çin imparatoruna) karşı duramayacaklardı; harb esnasında Çinlilerle dövüşmekte olan Türkler ise (bütün ahalinin) yüzde birini teşkil ediyordu; onlar da su ve ot arıyarak şurada burada göçederler, avlanırlar. Türklerin muayyen meskenleri yoktur, hep harb ile meşgul olurlar; kendilerinde kuvvet hissettikleri zaman ilerler, zayıf oldukları zaman ise gerilerler ve saklanırlar. Eğer Türkler surlarla kuşatılmış bir şehirde yerleşecek olurlarsa bir defa yenildiler mi, esir düşmekten başka yapacakları şey kalmıyacaktır. Budda ve Lao-steu dinlerine gelince, bu dinler insan tabiatını yumuşattıklarından ve tevazu telkin ettiklerinden, harpçi bir millet olan Türklerin karakterlerine aslâ uygun bir din değildir”⁹². Bilge kağan, bu tecrübeli devlet adamının bu çeşit siyâsî ve askerî mülâhazalarını doğru bulmuş ve gerek türk uruğlarını yerleşik hayata geçirmek ve gerek Budda dinini kabul etmek cihetine gitmedi. Budda dinini kabul ettikleri takdirde türk ilinin doğrudan doğruya çin tesiri altına gireceği muhakkaktı; çok geçmeden türk ilinin ve türk halkının çin kültürü çerçevesine girmesi, Çin’de ve Hindistan’da müşahede ettiğimiz bir hayat telâkkisinin hâkim olacağı muhakkaktı. Türkleri bu yola girmekten alıkoyanların başında Tonyukuk durduğu için, türk tarihinin tamamıyla başka bir istikamette gelişmesinde hissesinin büyük olduğu anlaşılıyor.

720 yılında öldüğü sanılan Tonyukuk⁹³, tarihte adları bilinen devlet adamları arasında en büyüklerinden biridir. Bilge kağanın bu ihtiyar veziri “türk zekâsı ve hâkimliğinin” bir timsalidir. Kendi tarafından

⁹¹ Tonyukuk yazıtı 12-14.

⁹² İakinf I, 274.

⁹³ *Türkçe kitabeler* (Türkiyat Mecmuası III) 110 s. Tonyukuk’un daha 721 de hayat-ta olduğu : İakinf.

diktirildiği anlaşılan “bengü taş”taki yazıtlar bu büyük türk devlet adamının icraatı hakkında bize kıymetli bilgi vermektedir.

Bilge kağanın seferleri: Bilge kağanın tahta çıkmasını müteakip bazı Oğuz boyları arasında ayaklanma hareketinin belirdiği anlaşıyor; Oğuzlardan bazılarının Çin’e göç ettikleri de ihtimal dahilindedir. Bilge kağan bunları tedib için, 717 de (?) asker sevk etmek mecburiyetinde kalmıştı. Doğudaki Kitay ve Tatabi'lere karşı da seferler açıldığını öğreniyoruz.

720 yılında, çin hükümetinin teşvikiyle Bilge kağana karşı birden üç kavmin harekete geçtiği çin kayıtlarında görülüyor. Bunlar: Pa-si-mi (Basmıl), Hi ve Ki-tan (Kidan, Kitay)lardı. Birbirinden uzakta yaşayan bu üç kavim, aynı zamanda yürüyerek Bilge kağanı ordugâhında basmak için Çinliler tarafından teşvik edilmişlerdi⁹⁴. Çinlilerin bu plânı malûm olunca, Tonyukukun tasvibi ile, Bilge kağan bu üç kavim üzerine ayrı ayrı seferler açtı ve düşmanları birleşmek fırsatı vermeden birer birer ezdi.

Çin'in Gök Türk Kağanlığı üzerine diğer türk uruğlarını saldırtmak siyaseti meydana çıkınca, Bilge kağan bu defa Çin'in kendisi üzerine sefer açmak suretiyle öç almağa karar verdi. Kitabelerde “Tabğaç” adıyla anılan Çin'e karşı arka arkaya birkaç sefer yapıldı. Bunlar 720, 721 ve 722 yıllarında vukubulmuştur. Çin kaynağında, Türklerin 720 de Kan-çeu ve Yuen-çeu mıntakalarını yağma ettikleri ve çin kumandanının yenildiği kaydedilmektedir. O sene, Çinlilerin teşvikiyle Pa-si-mi (Başml)ler yeniden harekete geçmişlerdi. Fakat Basmliler yeniden yenilmişler ve Gök Türk hâkimiyeti altına alınmışlardı. Bir müddet sonra, Kapağan kağan zamanında Gök Türk Devletine girmiş olan bütün türk uruğlarının bu defa Bilge kağanı tanımağa mecbur kaldıkları biliniyor⁹⁵.

Bilge kağan bir kere devletini kudretli bir mevkie koyduktan sonra, Çin'e karşı dostça bir siyaset takibine başladı. Bu hususta da Tonyukuk'un fikriyle hareket edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yeni siyasetin icabı olarak Çin'e elçiler gönderildi, hediyeler takdim edildi ve eski türk geleneğine uygun olarak, Çin'den hatun olacak bir prenses istendi⁹⁶. Çin imparatoru türk kağanının elçilerine iyi kabul göstermekle beraber, prensesin gönderilmesine muvafakat etmedi. Bilge kağan bu arzusunu silâh kuvvetiyle kabul ettirmek istedi ve Çin'e karşı yeniden bir sefer açtı. Fakat bundan da müsbet bir netice çıkmadı. Maamafih Gök Türk Devleti ile Çin'in arası bu yüzden büsbütün açılmadığına, ve iyi münasebetlerin devam ettirildiğine göre, çin sarayından Bilge kağana, galiba, prenses hususunda ümit verici vaidlerde bulunulmuştu.

Bilge kağanın biraderi Kültigin, (685—731): Bilge kağanın tahta çıkışında kardeşi Kültigin'in mühim bir rol oynadığını görmüştük. Çin kaynaklarında adı “Kiue-te-le” şeklinde yazılan Kültigin, gerek çin kaynaklarının

⁹⁴ İakinf I, 274.

⁹⁵ İakinf I, 275.

⁹⁶ İakinf I, 276.

da ve gerek namına dikilen “bengü taş”ta (kitabe) görüldüğü veçhile, meşgul olduğumuz devrin en mümtaz askerî siması idi. 685 te (tavuk yılı) doğan Kültigin, Kutluğ hanın ve İlbilge hatunun oğlu olup, Bilge kağandan bir yaş küçüktü. Babası kağan öldüğünde, Kültigin yedi yaşında idi. Kapağan (Meçue) kağan zamanında Kültigin’in büyük yararlıklar gösterdiği, “Umay teg anası hatunun talihine” er-at (askerler) arasına karışıp, şan ve şöhret kazandığı malûmdur. On altı yaşında iken savaşlara katıldığını öğreniyoruz. Bunu müteakip, ölümü olan 731 yılına kadar, ömrünün büyük bir kısmını hep harb meydanlarında geçirmiş ve yüksek bir asker olarak ün kazanmıştır.

Bizzat iştirak ettiği seferlerden şunlar biliniyor ⁹⁷: Altı-çub'lara ve Soğdak'lara karşı. Sonra, çin generali Ong'a karşı yapılan seferde çin kumandanını maiyetiyle birlikte ve silâhlı olduğu halde tutsak etti ve kağana götürdü. Yirmi bir yaşında iken çin generali Çaça-Sengüne karşı savaştı. Bu çarpışmada, Kültigin, “Tadık (?) çürün” (ciren) adlı boz kır ata binmişti; atı orada ölünce, “İşbara yamatarın” bozkır adlı ata bindi; o da öldü; üçüncü at ise “Kedimlig” adlı doru bir attı. Çinlilerin yenilmesinde Kültiginin cesareti ve kahramanlığı en büyük âmil olmuştu.

Kültigin'in bu çin seferini müteakip Yer-Bayrık'ların reisi Uluğ-erkin ile çarpıştığını ve onu kaçırdığını öğreniyoruz; yirmi altı yaşında iken, Kırgız kağanının ölümü ile biten —yukarda anlattığımız— sefere iştirak etti. Çarpışma esasında bir kişiyi okla vurdu; iki kişiyi birbiri ardından sançtı. Sonra, Turgış seferine gitti; bu defa “Başu” adlı bozkır ata binmişti; burada da büyük yararlıklar gösterdi. Gök Türklerden kaçarak Ken-geres'e (Sırderyanın aşağı kısmı) doğru giden Kara Turgışleri takibe Kültigin memur edilmişti. “Alp-Salçı” adlı ak ata binmiş olarak Kara Turgışleri bozdu. Karluklarla savaştığında otuz yaşında idi; yine Alp-Salçı'ya binmişti; bu savaşta iki kişiyi birbiri ardından sançtı. Az kavmine karşı savaşlarda da Kültigin “Alp-Salçı”ya binmişti; Az'ların “ilteber”-lerini (beyini) esir etti; bu zaman otuz bir yaşında idi. İzgil'ler Kapağan kağana isyan ettiklerinde, Kültigin yine “Alp-Salçı”ya binip üzerlerine yürüdü; fakat Kültigin'in sevdiği bu at orada “yıkılıp düştü”.

Bilge kağanın tahta çıkabilmesi, ancak Kültigin'in gayretli müdahalesiyle mümkün olmuştu. Yeni kağana boyun eğmek istemiyen Dokuz Oğuzlara karşı Kültigin bir yıl içinde beş defa sefer yaptı; çarpışmaların birinde Kültigin “Azman” adlı ata binmiş, altı adamı mızraklamış ve iki ordu birbirine girdiğinde, yedincisini kılıçlamıştı. Oğuzların bir kısmını teşkil eden Ediz'lerle muharebede Kültigin “Az” adlı yağız bir ata binmişti; bu defa bir kişiyi sançmış, dokuz kişiyi kılıçlamıştı. Kırgızlara karşı yapılan ikinci bir seferde Kültigin başkumandı. Bu sefer esnasında Oğuzlar Bilge kağanın ordugâhını bastılar; bunun üzerine Kültigin “Öğsüz” adlı ak ata binip Oğuzlarla çarpıştı, ordugâhı düşmana

⁹⁷ Yazıtlar I E, 31 inci satırdan başlıyarak.

birakmadı; bu sayede kağanın hatunlarını, konçuyları (prenses) ve akrabalarını muhakkak bir tutsaklıktan kurtardı.

Kültigin'in ölümü (731) ve anıtı (732): Kitabelerde görüldüğü veçhile, Kültigin, Bilge kağanın ordularına kumanda etmekte, yani ordunun başkumandanı bulunmakta ve askerî işlerini idare etmekte idi. Birçok seferde nam kazanan bu cesur başbuğ Kırgızlara karşı yapılan ikinci seferden sonra çok yaşamadı. Bengü taştta bildirildiği veçhile "koyun yılının onyedinci gününde öldü"⁹⁸. Bu sırada 47 yaşında olduğu açıkça yazıldığına göre, Kültigin 731 yılında ölmüştür⁹⁹. Nitekim çin kaynağınca da bu tarih teyit edilmektedir. Her halde hastalanarak ölmüş olması lâzımgelir; veya harbde aldığı yara iyileşememiş olabilir. Savaş meydanında ölseydi, çin kaynaklarında ve bengü taştta buna dair kayıtlar bulunması lâzımgelirdi.

Kültigin'in ölümü Bilge kağan için büyük bir kayıp oldu. Türk Devleti en sağlam direklerinden birini kaybetmişti. Kahramanlığı, cesareti yalnız namına dikilen kitabede değil, çin kaynağında da yankı bulan bu tiginin ölümü, büyük biraderini çok yaslandırdı. Bilge kağan üzüntüsünü şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben yaslandım. Görür gözüm görmez oldu, sezer aklım şezmez gibi oldu. Ben yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsan oğlu ise hep ölmek için doğmuştur. Böyle deyip yaslandım. Gözden yaş gele gele, etten gönülden feryat gele gele tekrar tekrar yapıp yaslandım. Pek derin yaslandım. İki şadlar ile birlikte küçük kardeşlerim, kardeşlerimin oğulları, oğullarım, beylerim, millettimin gözleri ve kaşları ağlamaktan hasta olacak diye düşündüm, yaslandım"¹⁰⁰.

Türk geleneğine uygun olarak, yuğ (matem) merasimi ölümden birkaç ay sonra yapılırdı. Bu münasebetle komşu devletlerin ve milletlerin mümessilleri gelirdi. Bilge kağan biraderine anıt yaptırmak için ustalar gönderilmesi yolunda çin imparatorundan ricada bulunmak üzere bir elçi gönderdi. İmparator türk kağanının bu ricasını kabul ile saray ustalarından Çang-şeng-ün'ü yolladı¹⁰¹. Yuğ merasimine iştirak için gelenlerin adları da bilinmektedir¹⁰²: Kitay ve Tatabi heyetinin başında Udar-sengün bulunuyordu; Çin (Tabğaç) imparatoru adına da İşi-yi ve Li-keng geldiler; bunlar bir tümen kıymetinde eşya, ipekli kumaş, altın ve gümüş getirdiler. Tibet kağanından da bölön (?) geldi. Soğdak ve Berçeker (İran?)ler ile Bukarak (Buhara) ilinden Neñg-segün ile oğul Tarkan (Turhun?) geldiler. On-ok'lardan ve Türgeş kağandan nişancı Makaraç ile nişancı Oğuz Bilge geldiler. Kırgız kağanından Tartuş İnançu Çur geldi. Etraftaki devletlerin ve kavimlerin, Kültigin'in ölümüne karşı bu kadar ilgi göstermeleri, hem büyük bir kahramanın hatırasına, hem de mensup

⁹⁸ Yazıtlar I N E

⁹⁹ İakinf I, 276.

¹⁰⁰ Yazıtlar I N 10-11.

¹⁰¹ İakinf I, 271.

¹⁰² Yazıtlar I N 11-13.

olduğu Türk Devletine karşı gösterilen saygının bariz bir ifadesi idi. Yuğ merasimi “koyun yılının, dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü” yapıldı. Bir müddet sonra, çin ustalarının hazırladıkları anıt taşı,¹⁰³ yani Kültigin’in kız kardeşinin oğlu Yuluğtigin’in yirmi gün içinde “oturup yazdığı” bengü taşı (kitabe), 1 Ağustos 732 tarihinde, merasimle dikildi¹⁰⁴. Anıtın yakınında Çinli ustalar tarafından yapılan “bark”ın duvarına Kültigin’in hayatından kahramanlık sahneleri tersim edildi. Ayrıca, Kültigin tarafından öldürülenlerin “balbal”ları da dikilmiş olmalıdır.

Kültigin, İkinci Doğu Gök Türk Kağanlığının en tanınmış simalarından biri, türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Bilge kağan Kültigin sayesinde tahta çıkabilmiş, dağılan ili-ulusu derleyip toplamağa, dış ve iç düşmanlardan türk ilini korumağa muvaffak olmuştu. Bilge kağan bunun karşılığı olarak, biraderi Kültigin hayatta iken, kendisini en yüksek makamlarda tutmuş, öldükten sonra da adına anıt dikirtmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük türk kahramanının adını unutulmaktan kurtardığı gibi, türk dili, edebiyatı ve tarihi için çok büyük bir vesika da bırakmıştır.

Bilge kağanın ölümü (Eylül 734) ve anıtı (735): Kültigin’in ölümü münasebetiyle çin imparatoru tarafından gösterilen nezaketten ötürü teşekkürde bulunmak üzere, Bilge kağan, büyük biraderi Kiay-li-pi’yi Çin’e göndermişti. İmparator da, türk kağanının kederini yumuşatabilmek ümidi ile, kendisine çoktanberi istenen çinli bir prensesin yollanacağı müjdesini bildirdi¹⁰⁵. Fakat Bilge kağanın çinli bir prensesle evlenmesi mukadder değilmiş; kağan, vezirlerinden biri olan Mey-lo-çue tarafından zehirlendi. Bilge kağan ölümünden önce bu hâin vezîri ve aile efradını kökü ile imha etti ise de, kendisi kurtulamadı ve “it yılının, onununcu ayının yirmi altısında” (Eylül 734) öldü¹⁰⁶. Kendisinden sonra tahta oğlu geçti. Çin kaynağındaki adı Y-yen’dir; onun da “Tanrı tek tanrıda yaratılmış türk Bilge kağan” lâkabını taşıdığı biliniyor.

Kültigin’in ölümünden sonra olduğu gibi, bu defa da yağcu-sığıtçı’lar geldiler. Çin imparatoru, Lisün-tay sengün’ü beş yüz kişilik bir heyetin başında gönderdi; Çinliler, sayısız kokulu... altın, gümüş getirdiler; kokulu cenaze mumları getirip diktiler; sandal ağacı getirdiler. Gelenler, türk geleneklerine uygun olarak saçlarını, kulaklarını (?) kestiler; iyi binek atlarını, kara kakımlarını, gök sincablarını çok miktarda kurbanlık koydular”¹⁰⁷. Yuğ merasimi, “domuz yılının beşinci ayının yirmi yedinci” günü (Temmuz 735) yapıldı. Bilge kağanın namına oğlu kağan tarafından, çin ustalarınca hazırlanan ve Yuluğtigin tarafından otuz dört günde

¹⁰³ İakinf I, 277.

¹⁰⁴ Yazıtlar I N. E

¹⁰⁵ İakinf I, 277.

¹⁰⁶ Yazıtlar I S E (10)

¹⁰⁷ Yazıtlar I S E (12)

yazılan bir anıt-yazıt dikildi. Bu yazıt, bengütaşa, Kültigin anıtı—yazıtı gibi, türk tarihi için en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

Bilge kağan, İkinci Doğu Gök Türk Kağanlığının sonuncu büyük hükümdarıdır. Kendisinin tab'an yumuşak bir kişi olduğu biliniyor¹⁰⁸; hattâ bundan ötürü tahta çıkmak istemediği, iktidar mevkiini küçük biraderi Kültigin'e bırakmayı arzu ettiği anlaşılıyor. Bilge kağan milletini ve devletini düşünen, müşfik bir baba tabiatlı bir hükümdar olarak görünmektedir. Kağanlık ödevleri ve elde ettiği başarılarından şu sözlerle bahsetmiştir: "(Ben) kağan sıfatıyla (tahta) oturunca bütün sefil milleti topladım, yoksul milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim"¹⁰⁹. Başka bir münasebetle de şunları okuyoruz: "Ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giyimli ettim".

Bilge kağan, Tonyukuk gibi hakîm bir devlet adamı ve Kültigin gibi kahraman bir askerin yardımları sayesinde, Doğu Türk Devletini kuvvetli ve birleşmiş bir türk ili haline getirmeğe muvaffak olmuştu. Bilge kağan, kendisine devlet kurmağa yardım eden "türk" uruğlarını, tıpkı sonraları Cengiz ve halefleri zamanında Moğollarda olduğu gibi, zengin etmiş ve müreffeh bir hayata kavuşturmuştu. Bu keyfiyet kağanın ağzından şu sözlerle ifade edilmiştir: "Dört bucaktaki milletleri barışa icbar ettim, başlıları eğdirdim, dizlileri çöktürdüm. Üstteki gök ve alttaki yer irade ettiği için, (evvelden) gözle görülmemiş, kulakla işidilmemiş milletimi, ileriye gün doğusu, sağa—gün ortası, geriye—gün batısı, sola—gece ortası tarafındaki illere götürdüm; onların sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, ipek kumaşlarını, darılarını (?), binek atlarını ve aygırlarını, kara kakımlarını ve gök sincablarını, Türklerime, milletime kazandırdım, tedarik ettim. Milletimi kaygısızca yaşıyacak bir hale getirdim"¹¹⁰.

Bilge kağanın bir taraftan türlü türk uruğlarını kuvvet kullanarak itaat altına alırken, diğer taraftan bu ulusların "kağan"larını ve beylerini sıhriyet bağlarıyla kendine bağlamağa çalıştığını görüyoruz. Türgeş kağanına kızını verdiği gibi, Türgeş kağanının kızını da oğluna almıştı; küçük hemşiresini kırğız kağana gelin etmişti. Az'ların beyi Bars'ı kağanlık makamına çıkardı ve hemşiresiyle evlendirdi. Fakat bu akrabalıkların devamlı tesirleri olmadığı görülüyor: Gerek Türgeşler ve gerek Kırğızlar ilk fursatta Bilge kağana karşı isyan çıkardılar. Bars beyin de isyan ettiği ve öldürüldüğü biliniyor.

Bilge kağan "on dokuz yıl şad makamında oturmuş, on dokuz yıl kağan, otuz bir yıl tigin olmuş"tu. Öldüğü zaman tam elli yaşında idi. Adına dikilen anıt-yazıt bu büyük türk kağanını unutulmaktan kurtarmıştır.

İlk türk tarihçisi ve yazarı Yuluğtigin: İkinci Doğu Gök Türk ilinin mümtaz simalarından biri de Yuluğtigin'dir. Onun icraatı siyasi ve askerî sâhada değil, kültür alanındadır. Türk tarihinin ilk müsbet yazılı kay-

¹⁰⁸ İakinf 273.

¹⁰⁹ Yazıtlar I, s. 29.

¹¹⁰ Yazıtlar I, s. 10-11.

naklarından en önemlileri olan Kültigin ve Bilge kağan adına nazmedilen yazıtları “kaleme” alan Yuluğtigin’dir. Orhun yazıtlarında Gök Türk Kağanlığının kuruluşu anlatılmış olmakla, bunlar birer tarih eseri mahiyetindedir; dolayısıyla Yuluğtigin de “ilk türk tarihçisi” olmak şerefini kazanmıştır. Kitabelerin dili, çok işlek ve güzel bir üslupla tanzim edilmiş, yarı nesir (Almanların tâbiri veçhile: verbundene Rede) olmakla bunlar, “türk edebî dilinin”de ilk örnekleri mahiyetindedir; dolayısıyla Yuluğtigin, “ilk türk yazarı” adını da hakkiyle kazanmış oluyor.

Yuluğtigin, Kültigin kitabesini nasıl yazdığını şu cümlelerle anlatmıştır: “Bütün bu kitabeyi yazan (yani kaleme alan) Kültiginin hemşirezadesi (?) ben Yuluğtigin yazdım. Yirmi gün oturup bu taş a ve bu duvara bēn yazdım.”¹¹¹. Bilge kağanınkine de şunları kazdırmıştır: “Türk bilge kağan kitabesini ben Yuluğtigin yazdım. Bütün bu barkı, nakışları, heykelleri (?) (tersim ve rekzettiren) kağanın hemşirezadesi Yuluğtiginim. Bir ay ve dört gün oturup yazdırdım ve naksettirdim (dikirtirdim)”¹¹².

Yuluğtigin’in hal tercümesi lâıyıkıyla bilinmiyor. Bilge kağan ve Kültigin’in kız kardeşinin oğlu olduğu, kitabelerde belirtilen Yuluğtigin, bu suretle Kutluğ İlteriş kağan ve İlbilge hatunun torunu idi. Amcası Bilge kağanın kitabesini 735 te yazdığına göre, bu tarihlerde hayatta idi. Daha sonraki hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmıyor.

VI

BİLGE KAĞANDAN SONRAKİ KAĞANLAR VE İKİNCİ GÖK TÜRK DEVLETİNİN YIKILIŞI (734—745)

Bilge kağandan sonra Gök Türk devleti tahtına oğlu Y-yen (I-jen) çıktı ve sekiz yıl hâkimiyet sürdü. Onun zamanında türk devletinin bütünlüğünün muhafaza ve Çinle iyi münasebetlerin devam ettirildiği biliniyor. Çin imparatoruna üç defa elçi gönderilmesi¹¹³, çin kaynaklarında türk akınlarından bahsedilmeyişi iyi komşuluk münasebetlerine bir delildir. Y-yen kağanın nasıl öldüğü hakkında herhangi bir kayda rastlanmıyor; ancak bu vakanın 742 de olduğu anlaşılıyor.

Y-yen’den sonra tahta küçük biraderi geçti ve “Bilge Kutlu han” (Pi-kian-ko-to-han) lâkabını aldı. “Tanrı han” lâkabını sunmak üzere kağana Çin’den bir elçi heyetinin geldiği de biliniyor. Bu suretle, vaktiyle Bilge kağanın taşıdığı ve kitabelerde nakledilen lâkab, şimdi biraz genişletilerek oğlu tarafından da alınmıştı. Buna göre yeni kağanın tam lâkabı: “Tanrı tek tanrıda bulmuş Bilge Kutluğ Tanrı Kağan” olsa gerektir. Onun zamanında da Çinle iyi münasebetler devam ettirilmiştir. Çin’e İnan adlı bir türk elçisi gönderilmiş; ertesi sene de, yeni yıl münasebetiyle imparatora “memleketin mahsullerinden hediyeler” takdim edilmişti.

¹¹¹ Yazıtlar I, s.

¹¹² Yazıtlar II, s. W.

¹¹³ İakinf I, s. 277.

Bilge Kutluğ Tanrı kağanın amcalarından (Ki-ay-li-pi?) sağ (kol) şad'ı olup batıdaki uruğların başına geçirilmişti. İkinci amcası Bay Kültigin de sol (kol) şad'ı idi, ve Doğu ili uruğlarının başına geçirilmişti. Babadan kalan esas kuvvetler, yani yurt veya karargâh (ordu) her halde kağanın emrinde idi. Henüz küçük bir yaşta olan kağana karşı her iki "şad"ın da kafa tuttıkları anlaşılıyor. Kağanın annesi Po-fu hatunun (Tonyukuk'un kızı) da entrikalara karıştığını öğreniyoruz¹¹⁴; hatun, küçük rütbeli bir subayla anlaşmış ve bir nevi hükümet darbesi yaparak devlet işlerine karışmağa başlamıştı; bunun üzerine genç kağana karşı memnuniyetsizliğin süratle arttığı anlaşılıyor. Çok geçmeden Gök Türk ilinde iç mücadele patlak verdi. Bilge Kutluğ Tanrı kağan, fazla kafa tutmağa başlayan Batı ili "şad"ına karşı harekete geçti; kağana anası hatunun da müzaheret ettiği biliniyor. Sefer sonunda Batı "şad"ı öldürülmüş, ilulusu inkıyad altına alınmıştı. Fakat sol (kol), yani Doğu ili "şad"ına karşı yapılan mücadele, genç kağanın öldürülmesiyle neticelendi. Türk ili tahtına Bilge kağanın oğullarından biri geçti ise de, az sonra, Ko-to-şe-hu adlı biri tarafından öldürüldü; kağanı öldüren kimsenin adına bakılırsa (Kutluğ yabğu) yine han neslinden olması lâzımgelir. Ko-to-şe-hu önce küçük biraderini tahta çıkardı ise de, onu öldürerek kendini kağan ilân etti. Bu suretle kağanlık tahtı için yapılan mücadele tam bir kardeş harbi mahiyetini almış ve kanlı bir safhaya girmişti. Zaten zorla itaat altında tutulan türlü uruğların bundan faydalanarak ayrı düşecekleri muhakkaktı. Nitekim Gök Türk ilinin muhtelif yerlerinde birbirini takibeden ayaklanmalar başgösterdi ve Gök Türk Kağanlığı süratle dağılma yoluna girdi.

Selenge ırmağı çevresinde yaşayan Uygurlar (Çinlilerin Huey-hu'ları) Karluklar (Ko-lo-lo) ve Basmıllar (Pa-si-mi) 742 yılında üçü birden ayaklandılar. Bu mücadelede Ko-to-şe-hu kağan öldürüldü. Basmılların boşluğu kendini han ilân etti ve "Kie-tie-i-şi han" lâkabını aldı. Uygurların iki reisi kendilerini sağ ve sol "yabğu" (şe-hu) ilân etmişlerdi; aynı lâkab iki Karluk reisi tarafından da alındı. Uygurlar ve Karluklar kendi aralarında anlaşamayınca, çin imparatoruna elçi göndererek, almış oldukları lâkabların tasdikini rica ettiler. Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar arasında patlak veren bu anlaşmazlıktan GökTürkler istifadeye kalkıştılar. Bay Kültigin'in oğlu tahta çıkarak "Usu-mi-şi han" lâkabını aldı; oğlu Kolaça'yı da Batı "şad"ı yaptı. Çin imparatorundan bir elçi gelerek Usümüşi han'dan Çin'e tabi olması talebinde bulundu. Kağanın bunu reddi üzerine, çin sarayı Basmılları, Uygurları ve Karlukları Gök Türklere karşı harekete geçirdi. Usümüşi kağan bu birleşik hücumu dayanamadı, yenildi ve Ötüken sâhasına çekildi. Bunun üzerine Batı yabğusu olan Apusse, ve Batı şadı Kolaça, beşbin çadır halkıyla çin imparatoruna tâbi oldular.

744'te Basmıllar Gök Türklere karşı hücumlarını yenilediler. Gök Türkler bu defa da mağlûp edildiler: Usümüşi kağan öldürüldü; kağanın

¹¹⁴ Iakinf I, 277.

kesilmiş başı çin paytahtına gönderilerek, cedler mâbedinde imparatora takdim edildi. Maamaih bu hezimetten sonra da Gök Türklerin henüz tamamiyle kuvvetten düşmedikleri anlaşılıyor. Usumişi kağanın küçük biraderi Bemeytigin (Pe-mei-te-le-kin-ko-long-fu) tahta çıktı ve Bemey (Pemey) han adıyla idareyi ele aldı. Fakat Gök Türk ilinde durum artık çığırından çıkmıştı, her tarafta başgösteren karışıklıklar devletin kuvvetini temelinden sarsmıştı. Bu karışıklıklarda bilhassa Basmılların mühim rol oynadıkları görülüyor. Bunun içindir ki Gök Türk beyleri, nihayet Basmıl büyüklerinden birini han seçmek mecburiyetinde kaldılar. Basmılların reisleri Aşena neslinden neşet etmekle kağan olmak hakkını haiz olduğu sanılıyordu. Fakat başa Basmıl kağanı geçince de türk ilinde sükunet temin edilemedi. Bu defa Gök Türk tiginlerinden Apota, Bemey kağandan ayrılarak kendini kağan ilân etti; ona on bir uruğ katıldı. Bununla türk ilindeki karışıklık son haddini buldu. Apota kağanın, Sa-ho (İli?) ırmağı boyundaki dağlara çekilerek mücadeleye devam ettiğini görüyoruz. Sözde o taraflarda asayiş temin, aslında ise Türkleri tedib maksadiyle gönderilen çin kuvvetleri Apota kağanı yendiler ve askerlerini dağıttılar. Bundan sonra daha bir müddet için Batı ilindeki türk uruğları Gök Türk Devletini muhafaza için mücadeleye devam ettiler.

Bu karışık duruma nihayet Uygurlar son verdiler. Uygurlar Karluklarla birleşerek Basmılların hanlarını öldürdüler. Uygurların reisi Kutluğ Bilge Kül han (Ku-li-pey-lo, Ko-to-lo-pi-kia-kiue han) unvanını alarak ¹¹⁵, 745 te kendini kağan ilân etti. Uygurlar, Bemey kağanın idaresinde kalan Ötüken dağları çevresini ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Çetin mücadeleden sonra Gök Türk kuvvetleri mağlûp edildi. Ötüken sâhası Uygurların eline geçti ve Bemey kağanın kesilmiş başı çin imparatoruna gönderildi ¹¹⁶. Fakat mücadele henüz tamamiyle bitmiş değildi. Bu defa Bilge İteriş kağanın hatunu Po-fu (Tonyukuk'un kızı), kalan Gök Türk uruğlarının başına geçti. Fakat Po-fo hatun artık durumu kurtaracak kuvvete malik değildi; bu defa Gök Türk uruğlarını Uygurlar tarafından büsbütün imha edilmekten kurtarmak maksadiyle, Çin ülkesine iltica ve Çin imparatorunun tabiiyetini kabul şıkkı ihtiyar edildi. Po-fu hatunun önderliğinde, Gök Türk uruğlarından kalabalık bir kitle, Çin'e göç etmek üzere yola koyuldular ve durdurulmaksızın Çin sınırlarına vardılar. Çinliler bundan fevkalâde memnun kaldılar. İmparator tarafından Po-fu hatunun şerefine, büyük sarayların birinde mükellef bir ziyafet verildi. Gelen türk uruğları Çin arazisinde yerleştirildiler. Maamaifih az sonra Uygur kağanının ricası üzerine çin hükûmeti, Kutluğ Bilge kağanın hatunu Po-fu'yu, kağana "hatun" olarak gönderdi ¹¹⁷. 552 yılındanberi çin imparatorluğu için daima endişe ve korku kaynağı olan Gök Türk Ka-

¹¹⁵ İakinf I, 278.

¹¹⁶ İakinf I, 278.

¹¹⁷ İakinf I, 278.

ğanlığı bu suretle sona ermiş; bu büyük Türk devletinin kalıntılarının Çin tabiiyeti ve hizmetine alınmakla—Çin, kendi siyaseti adına büyük bir başarı elde etmiş bulunuyordu.

Bu suretle, Çin diplomatı Çang-sun-çing'in, Şapolyo (Asparuh) kağan zamanında (581 de) tavsiye ettiği "Türk siyaseti" mükemmel bir semere vermişti. Türk ilinde, Çinlilerin teşvikiyle başlanan ayrılıklar, iç mücadeleler, Türk devletinin tamamıyla zâfa uğramasına sebep olduktan başka, Türk uruğ ve tiginlerinin (prens) birbirlerine karşı amansız bir düşman olmalarını sağlamıştı. Bunun icabı olarak Çinliler, eskidenberi iddia ettikleri hak üzere, ayrı Türk uruğları arasında hakem rolünü oynamak imkânını elde etmişlerdi. Durum büsbütün karışarak, Türk boyları birbirine girince, Çinliler askerî kuvvet göndererek kendi hâkimiyetlerini tesisten geri kalmadılar. Gök Türklerin yerine geçen Uygurlar da, ancak Çin imparatorun muvafakâtı ile, Ötüken mıntakasına hâkim olabildiler.

Eski türk geleneğine göre ve Orhun yazıtlarında def'alarca belirtildiği üzere, Ötüken mıntakasını elde tutan Türk kağanı, bütün Türk uruğlarının başı sayılırdı. "Ötüken ormanı memleketi idare edecek mahaldî." "Türk milleti Ötüken topraklarında oturup, kervan ve kabile gönderirse (yani yabancı memleketlerle ticaret yaparsa) hiçbir minhet ve zarureti olmazdı". "Türk milleti" Ötüken ormanında kalırsa ebediyen mülk tutup, tok oturacaktı". Fakat, Uygurların baskısı altında Gök Türk uruğları "Ötüken yışı" (ormanı) bırakıp gitmek zorunda kaldılar. Bununla—552 de kurulan Gök Türk Kağanlığı, yüz doksan üç yıl, aradaki otuz yıllık Çin hâkimiyeti devri çıkarılırsa, yüz altmış üç yıllık bir varlıktan sonra, dağıldı. Maamafih, Ötüken mıntakasını ele geçiren Uygurlar yine bir Türk uruğu idi. Uygur kağanın da yine Aşena sülâlesinden geldiği biliniyor. Eski Gök Türk uruğlarından birçoğu yine eski yurtlarında kalmışlardı. Bu suretle yeni kurulan "Uygur Türk Kağanlığı,, esas itibariyle, yine "Gök Türk Kağanlığı,,nın devamından başka bir şey değildi. Değişen şey—ancak sülâle ve hâkim duruma geçen yeni uruğlardı.

S O N U Ç

Bunun kağan ve İstemi yabğu tarafından, 552 yılında kurulan Gök Türk Kağanlığı, "Türk" adını taşıyan ilk "Türk devleti"dir. Maamafih "türkçe" konuşan kavimlerin bu tarihten çok evvel de muntazam teşkilâtlı devletler kurduklarını tahmin etmeliyiz. Hiç olmazsa, Çinlilerin "H'yung-nu" dedikleri büyük imparatorluğun (M. ö. 209'dan, M. s. I. yüzyıla kadar) ilk "Türk" devleti olduğu kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu tarihlerde henüz "Türk" adı yoktu; "Türk" ırkına mensup muhtelif kavimler, türlü adlar taşıyorlar ve muhtelif isimler altında devlet kuruyorlardı. "Türk" adının ise ancak millâttan sonraki yüzyıllarda meydana geldiği, VI. yüzyıldan itibaren de yayıldığı kabul edilmelidir. Gök

Türk Kağanlığı, resmen “Türk” adını almakla VI. yüzyıl ortalarında, “kuvvet ve kudret” mânâsına gelen “Türk” adının, etnik mânâdan ziyade, siyasî bir karakter taşıdığını kabul etmeliyiz.

Yalnız siyasî hatlarını aydınlatmağa çalıştığımız bu yazıda, Gök Türk Kağanlığının nisbetten kısa süren tarihinde vukubulan olayların nasıl geliştiğini göstermeğe çalıştık. İçten—Türk uruğlarını bir idare altında toplamak ve Türk devletini kuvvetli olarak ayakta tutmak, Gök Türk Kağanlarının başlıca gayeleri idi. Dıştan ise —büyük Çin İmprataroluğuna karşı istiklâlî muhafaza etmek ve Çin müdahalesini önlemek mecburiyeti vardı. Göçebelik şartlarının icabına göre mükemmel bir teşkilâtı olan ve çok eski Türk geleneklerine dayanan Gök Türk Kağanlığındaki yaşayış tarzı, devlet idaresi, ekonomik ve sosyal hayat ve nihayet kültür seviyesi— o devirlerde ve o şart ve imkânlar içinde kendine has bir anlayış, görüş ve faaliyet meydana getirmişti. Bugünkü telâkkilere göre bu devir Türk tarihi için “ideal bir devir” olarak görünmeyebilir. Fakat, büyük medeniyetler ve dinlerin (Buddizm, Maniheizm, Hıristiyanlık, Müslümanlık) tesirlerinden önceki “hakikî Türk” vasıflarına fazlasiyle mâlik bulunan bu devrin bizi kuvvetle çeken cazibeleri olduğu şüphesizdir. Gök Türk tarihinde hep akınlardan, savaşlardan, zafer ve hezimetlerden bahsedilmesi— bu Türk uruğlarının ancak “harb” yapmak için dünyaya geldikleri mânâsına alınmasını. Bütün milletlerin tarihinde böyle “kahramanlık” (heroïque) devirler mecuttur; bütün milletlerin hayatında —milletinin varlığı için mücadele edildiğini; devlet ve millet kuvvetlendiği zaman —hemen yabancı ülkeler üzerine seferler açıldığını görüyoruz ve halâ görmekteyiz.

Gök Türk Kağanlığı sınırları içinde, “Türk kağanları”nın idaresinde yaşayan Türkler de, tarihin her devrinde ve her kavminde görüldüğü gibi, buldukları şartlar içinde yaşamışlar, mücadele etmişler, varlıklarını idameye çalışmışlar, kendilerine göre eğlenmişler, sevinmişler veya ıztırap çekmişlerdi. Gök Türk yazıtlarını kıymet vererek, severek ve anlayarak, sözüne ve özüne nüfuz etmeğe çalışmak suretiyle okuduğumuz zaman— bundan 1400 yıl evvel yaşayan kahraman ata ve dedelerimizin, hakîmane görüşlerini anlar, silâh şakırdılarını, sevinç kakkahalarını duyar veya ıztırap gözyaşlarını görür ve yaslarını içten hisseder gibi oluruz.

KAYNAKLAR VE BİBLİYOGRAFYA

Gök Türk Yazıtları (Orhun kitabeleri) veya bengu taşlar: *Inscriptions de l'Orhon recueillies par l'expédition finnoise* 1890 et été publiées finno-ougrienne. SFO Helsingfors 1892. *Atlas der Altertümer der Mongolei*, im Auftrage der Kais. Akad. der Wissenschaften. Hersgb. von Dr. W. Radloff. St. Psg. 1892—99. Vilhelm Thomsen *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Ienissei*, (1893). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsinki 1896. Thomsen tarafından yapılan yeni tercüme: Samlade Afhandlingar, III, 1922 (Kopenhagen); almanca tercümesi: H. H. Schaeder (Zeitschrift d. deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XVIII B. 1924—25) türkçe tercümesi: Ragıp Hülûsi, (Türkiyat Mecmuası III (1926—1933), 81-118, s. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*. I - III. T. D. K. yayınlarından, İstanbul 1936, 1939, 1940. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Psg 1895 ve ilâveleri. W. Barthold, *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, St. Psg 1897. J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Lpzg. 1898. P. Melioranskij, *Pamjatnik v čest' Kjul'-Teginja* Zapiski Vost. Otd. XII (1890). 1912 yılına kadar yazıtların bibliyografyasına ait: A. N. Samojlovič, *Materialy dlja ukazatelja literatury po ensisejsko-orchonskoj pismennosti*. Turdy Russk. Geogr. Obsc. 15 (1913). En son araştırmalardan bilhassa mühimleri: Annamari von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Lpzg 1941, 225. sahifelden itibaren. A. Bernstam, *Socialno-ekonomičeskij stroj orchono-enissejskich Tjurok VI - VIII vekov*. Akademija nauk SSSR. Institut Vostokovedenija. Moskva-Leningrad 1946 (etrafli bibliyografya ve meselenin tarihçesi nakledilmiştir).

Çin kaynakları: Rus sinologlarından N. Ja. Bicurin (keşiş adı Iakinf Hyacinth) tarafından: *Ta -su, Sin-Tan-su'*ndan terceme edilmiştir: *Sobranie svedenij o narodach obitavšich v Srednej Azii ve drevnie vremena* (yani tabı 1950) I, 220-279 s. Çin kaynaklarından *Soei chou* (suy şu) (Suy sülâlesinin resmî tarihi 589—618, yazar Veğ Cing); *Kieou T'ang chou* (H'in T'ang Hyu; Tang sülâlesi resmî tarihi; yazar Ou Yang Hyu; *T'ang chou* (T'ang-şu) (T'ang sülâlesi tarihi). Çinli buddist hacı Hiuen tsang'in hal tercümesi (630 tarihlerinde Batı Türkistan'a sehayat). Bu dört çince kaynağın bilhassa Batı Türklerinin ilgilendiren kısımlarının Ed. Chavannes tarafından fransızca tercümesi çıkarılmıştır: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Bu eser rus Akademisinin Orhun Heyeti yayınları arasında neşrolmuştur. No. VI. S. Petersburg 1903. *Tuğ-ci*, yazar: Cing Cyav, Sung sülâlesi zamanında yazılmıştır (420—501) (Bk. W. Eberhard, *Çinin şimal komşuları*). *Pien-i-tien*; bu eser, altı bin cild tutan "Kou-kin-thou-choutsi-tch'ing" adlı muazzam eserin bir bölümünü teşkil etmektedir; bizi ilgilendiren kısmı Fa-hien tarafından kaleme alınıp, *Fo-koue-ki* adını taşıy

ve buddist memleketlere dair hatıralardan ibarettir; eserin diğer kısmı da, yukarıda adı geçen çinli hacı Hien-tsang'ın seyahatıdır ve *Si-yu-ki*, yani "Batı ülkelere ait hatıralar" başlığını taşır. *Pien-i-tien*'nin Türklere ait kısımlarının fransızca tercümesi Stanislas Julien tarafından yapılmış ve neşredilmiştir: *Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs)*. *Journal Asiatique* 1864, serie VI, t. 3. 325-367, 490-549; t. 4. 200-242, 391-430, 453-477 pp. Muhtelif çin kaynaklarından tercüme ve iktibaslar: W. E. Eberhard, *Çinin şimal komşuları*. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1942.

ARAŞTIRMALAR

Gök Türklerin (bilhassa Batı ilinin) kısaca tarihi Ed. Chavannes tarafından yazılmıştır (*Documents... 217-303 pp*) Doğu Gök Türk ili tarihi, artık eskimiş olan, Deguignes'in: *Histoire générale des Huns...* 5. II. livre V. (Les Turcs orientaux). 367-461 pp (Türkçe tercemesi: Hüseyin Cahit tarafından). J. Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie*. Paris 1826.

Leon Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie*. Turcs et Mongols, des origines a 1405. Paris 1896 (55 nci sahifeden başlayarak).

V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, 57-79 pp; aynı müellifin: ZDMG 1924—25; türkçesi: *Türkiyat Mecmuası III*. 82-91 s.

E. Parker, *A thousand years of the Tartars*. Sec. ed. 1924. book IV. The Empire of the Turks (129-166 pp).

W. Radloff, *Historische Nachrichten zur Geschichte der Uiguren*. In: Das Kudaktu Bilik des Jussuf Chass-Hadschib aus Balasagun. St. Petersburg. Theil I. LI. sahifeden başlayarak.

N. A. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave tjurkskich plemen i svedenija ob ich čislennosti*. Živaja Starina, vyp. 3-4, 1896 St. Psgb 1897. (eserin tenkidi: W. Barthold, Zap. Vost. Otd. t. XI, 341-356).

W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*. İstanbul, *Türkiyat Enstitüsü neşriyatından*. 1927 (birinci ve ikinci ders).

P. Pelliot, *L'origine de T'ou-kioue, nom chinois des Turcs*. T'oung Pao 1915.

Otto, Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*. 3 Bde, Berlin Leipzig 1930—37. m.y.

J. Nemeth, *Türklüğün eski çağı*. Ülkü Mecmuası, Ankara 1940 (marcadan terceme eden Şerif Baştav).

René Grousset, *L'Empire des steppes*. Paris 1939, 124-165, pp.

Zeki Velidi Togan, *Umumi türk tarihine giriş*. İstanbul 1946 (zengin bibliyografya).

A. Bernštam, *Social'no ekonomičeskij stroj orchono-enissejskich Tjurok VI - VIII vekov* (Orhun-yenisey Türklerinin sosyal düzeni). Moskva 1946 (zengin bibliyografya).

S. V. Kiselev, *Drevnjaja istorija južnoj Sibiri* (Güney Sibir Tarihi). Akademija nauk SSSR. Moskva 1951 (çok zengin arkeolojik malzeme).

KISALTMALAR

Gök Türk yazıtları (Orhun kitabeleri)=Yazıtlar.

Chavannes, ed. *Documents sur les Tou-kioue (Turcs) occidentaux* = Chavannes, *Documents...*

Stanislas Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioue Turcs*. Journal Asiatique 1864.=J.A. 1864.

N. Ja. Bičurin (Iakinf), *Sobranie svedenij o narodach, obitavšich v Srednej Azii v drevnie vremena*=Iakinf.
